Ю. ТЮТЮННИК

З ПОЛЯКАМИ ПРОТИ ВКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Мемуари Юрка Тютюнника — це не просто спогади сучасника, де перш за все акт обвинувачення. На лаві підсудних сидять поруч себе українська еміграція й польська дипломатія. І читаючи мемуари, не знаєш, хто з двох підсудних більш винний, на кого мусить впасти суворий присуд історії.

До уваги читача — спогади, або ж замовний "памфлет", написаний генерал-хорунжим Армії УНР Юрком Тютюнником 1924-го року в Харкові.

Репринтне відтворення видання 1924 року

- Юрко Тютюнник. З поляками проти Вкраїни
  - Передмова
  - Українське полонофільство (Замісць вступу)
  - I На передодні еміграції
  - II Поляки грабують — французи цікавляться
  - III Партизансько — Повстанчий Штаб
  - IV Отаманія і провокація
  - V За кулісами дипломатичної кумедії
  - IV В колі інтриг
  - VII Так Поляки виконують Ризький договір
  - VIII Поляки линяють
  - IX Поляки продовжують руйнувати Україну
- notes
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
  - 6
  - 7
  - 8
  - 9
  - 10
  - 11

Юрко Тютюнник. З поляками проти Вкраїни

Передмова

Мемуари Юрка Тютюника — це не просто спогади сучасника, це перш за все акт обвинувачення. На лаві підсудних сидять поруч себе українська еміграція й польська дипломатія. І читаючи мемуари, не знаєш, хто з двох підсудних більш винний, на кого мусить впасти суворий присуд історії.

18 березня 1921 р. було підписано Ризького мирового договора між Радянськими республіками й Польщею. Починаючи з часу ратифікації цього договору — з 30 квітня того-ж року — Польща не могла дозволяти існування на своїй території всяких ворожих Україні й Росії організацій. Проте, протягом усього літа 1921 р. емігрантська й європейська преса в один голос кричала, що Петлюра готує похід на Україну, що його штаб у Львові знаходиться напоготові, що зрештою йому забезпечено матеріальну допомогу з боку союзних держав — і в першу чергу Польщі й Франції. Перебіжчики й утікачі з польського демократичного раю повідомляли, що на польській території відбуваються формування інтернованих українців, яких незабаром буде кинуто на Вкраїну під виглядом повстанців.

Стурбований цима звістками, Уряд УСРР не одного разу звертався до Польського Уряду усякий раз одержуючи від його запевнення про брехливість чуток і про те, що з моменту ратифікації Ризького миру петлюрівщина в Польщі не існує. Щоб дати Радянському Урядові запевнення повної своєї лояльности, польський уряд погодився на вислання з Польщі низки російських контр — революціонерів (Савінкова, Дікгофа-Деренталя, Петлюри, Тютюника), призначивши термін вислання між 8 і 20 жовтня. Що до Тютюника, то цей договір між представниками Радянських Республік і Польщею був виконаний з маленьким запізненням: Тютюник був висланий з Польщі не 20 жовтня, а 4 листопаду. Крім того, вийшла ще маленька помилка з боку Польщі: Тютюник був висланий не кудись у Європу, а таки на Радянську територію, і під охороною не двох-трьох поліцаїв, а в супроводі 2000 озброєних польськими рушницями й кулеметами петлюрівців та кількох польських офіцерів. Незабаром ця почесна варта Тютюника перетворилася на „селян — повстанців", а самий наскок цієї банди був прославлений по всіх усюдах, як вибух народнього гніву, помсти над окупантами.

Чим скінчився отой „народній гнів", добре відомо Після розгрому кількох цукроварень і залізничих станцій „повстанцям" довелося тікати назад в гостинні табори Польщі, а інсценізаторам „народнього гніву" — викручуватися під тягарем радянських нот.

Подальша історія одного з головніших героїв цієї інсценізації, автора мемуарів, теж відома. Побувавши на Україні, добре ознайомившись з настроєм селянства, добре знаючи й всю нікчемність і мізерність визволителів — танцюристів під дуду польського генштабу, Тютюник відійшов од Петлюри, почавши ділати на свій власний ризик. Він намагався утворити щось подібне до фашиської організації зо всіх менш заплямованих елементів військової петлюрівщини, викинувшигасло: „Визволення народу — силами народу". Одержавши відомости про існування на Україні повстанчої організації ВВР (Вища Військова Рада), Тютюник в середині 1923 р. поїхав на Україну, щоб стати на чолі організації. Кілька місяців на батьківщині, в самому вирії величезної праці по відбудові України, дали йому змогу переконатися, що його гасло про визволення народу силами самого народу вже переведене в життя, бо робітники й селяни, які господарюють у визволеній Україні, і є той самий нарід, з якого він вийшов, і задля визволення якого йшов на послуги польському імперіалізмові.

„Шляхом гіркого й тяжкого досвіду, — писав Тютюник у своїй заяві до ВУЦВК, — довелося мені переконатися, що соціальна контр-революція є одночасно контр-революцією національною. Помалу й для себе непомітно я, як і вся українська еміграція, перетворювався в руках ворогів України на знаряддя проти неї. І останній мій напад на Україну в осени 1921 р. показав мені ясно, що я відограв ролю виконавця темних інтриг польських імперіялістів. Ще один крок — і мені довелося-б спуститися на дно, — відограти ролю свідомого зрадника своєї нації, боротися проти того, що найдорожчим було й є для мене, і боронити ненависне. Таку ролю відограє еміграція, бажаючи догодити своїм хліботодавцям"…

Добровільно ставши в роспорядження Радянської влади, Юрко Тютюник був амністований.

В мемуарах Тютюника ми нічого не змінюємо, нічого не викреслюємо, бо це занадто важливий документ, і ми до його й ставимось якраз, як до документу. Автор, напр., називає петлюрівські військові формування „армією" — ми дозволюємо йому цю забавку, не міняючи на загально прийняте „банди". Зрештою, петлюрівські формування дійсно мали якісь росподіли на дивізії, бригади, то-що мали свою номенклатуру, чини. З цього погляду їх дійсно можна було-б рахувати за військо, а не за банди, коли — б не те, що термін „банда" в нас не стільки стосується форми, скільки змісту.

А про внутрішній зміст „армії" й „війська" сам Тютюник говорить досить неприємні речі.

Чим же важливий для нас цей документ, цей акт обвинувачення?

По — перше, вони виявляють усю зрадницьку ролю українських патріотів, тих, хто задля визволення України від „московських окупантів" продавав її уже найсправжнісіньким окупантам — німецьким, французьким, румунським і польським імперіялістам. Як на фільмі кіно, в мемуарах Тютюника перед нами проходить ціла низка трагікомічних постатів, більшість яких згинуло без усякого сліду. Комічні по суті, по своїому змістові, вони були трагічними для України. Всі ці отамани, підотаман які, сидючи по польських шинках, складали звіти про свої славетні геройства на Україні, вони, ці опереткові, як і сам „уряд" У.Н.Р., герої, коли була можливість, вдиралися на території України, руйнували радгоспи та цукроварні, катували селян і робітників.

А чого варта постать самого Петлюри, отого „маніяка", який „в кожної баби з України питав: „Чи ждуть мене ще на Вкраїні?" Для характеристики недоробленого корснканця з Кобеляк, без трьох хвилин Мусоліні — мемуари Тютюника дають багато цікавого матеріялу.

Та не в тому головна вага їх. Роля польського генерального штабу, польського міністерства закордонних справ і таким чином — польського уряду виступає в мемуарах в досить огидливому вигляді.

Польський уряд, як уже зазначено, ввесь час запевняв нас, що жадних ворожих Радянській Україні петлюрівських організацій на терені Польщі нема — Тютюник росповідає і про міністерства в Тарнові і про петлюрівські представництва при дефензивах.

Польський уряд ввесь час перечив існування партизансько-повстанчого штабу — Тютюник доводить, що П.-П Штаб був організований за найближчою допомогою самого міністерства.

Не було більшої образи для польського уряду, як протести УСРР з приводу словесного „повстання" в жовтні-листопаді. А Тютюник в подробицях расповідає; як польський генштаб готував це повстання, як перевозилось людей і зброю, як агенти генштабу прискорювали перехід „повстанцями" кордону. Мало того, в мемуарах читаємо і про участь польських офіцерів в „повстанні", і про те, як потім нашвидку замазувалось сліди — аж до переіменування одного з офіцерів-учасників наскоку з Шоліна на Добровольського.

Тютюник росповідає ще і про те, як він писав для польського (тут не помилка! для польського, а не петлюрівського) міністерства закордонних справ проекти нот у відповідь на протести УСРР. Подібного в історії дипломатії ще не бувало.

Для того, щоб яскравіш підкреслити скандальну ролю

польського уряду, ми в відповідних місцях мемуари перебили примітки з посилкою на ноти польського міністерства закордонних справ Скірмунта, який щиро й чесно (ну так і здається, що людина тобі дивиться у вічі ясним і світлим поглядом!) перечив те, про що тепер свідчить сам учасник подій.

В цьому розумінні мемуари Юрка Тютюнника дають ще більш цінний матеріал, ніж у тих місцях, де він говорить про Петлюру й петлюрят. І в мемуарах Тютюнника стільки разючих фактів і почуваєш в їх стільки одчайдушної одвертости що не маєш приводу мати хоч би який сумнів.

Так, мемуари — це акт обвинувачення і, повторюємо, не знати, хто з двох підсудних більш винний, кого більш мусить покарати суд історії.

Микола Любченко

Українське полонофільство (Замісць вступу)

Для політично-активного українського громадянства так звана польсько-українська концепція чи українське полонофільство було громом з ясного неба і залишається загадкою понині. Даремна праця шукати ідеологичних підстав чи обгрунтовання того полонофільства серед, хоч би й скупої української публіцистики новішої доби аж до самого часу, коли українське громадянство не стало перед фактом союзу: Петлюра — Пілсудський. Останні формально і фактично є головними персонажами тої історичної дії, що на наших очах її відограно вже на Правобережжі, дії, в якій, поза комічними ролями головних та чільних контрагентів невдалого польсько-українського союзу, так багато криваво-трагичного. Даремно шукатимемо причин того полонофільства і в сучасних настроях українських мас.

Були моменти, і ніхто того не заперечить, що навіть галичани вважали за краще для національних інтересів боротися проти представників старого російського шовінізму та націоналізму, який об'єднувався коло Денікина, ніж провадити негайну боротьбу з імперіялізмом польським. Таким моментом, історично доцільним і політично реальним, був момент рішення січовиків іти на Київ у листопаді 1918 р. для повалення федерації російсько-польсько-українських поміщиків. Тої федерації, що її підтримувала велика буржуазія всіх націй, що панувала на Україні, федерації, яка загрожувала зміцненням російського монархичного режиму, оборонцями котрого була всяка „доброволія", що її протегував Скоропадський. Вона загрожувала зміцненням поміщицького тягару над українським робітником та селянином та втратою всіх національних здобутків, що їх зроблено за час революції. Знаючи психологію чи краще психіку галичанина з його консервативно-провінціяльним способом думання навіть у питаннях, що торкаються цілої української нації, мені той січовицький рух на Київ, а власне рішення про нього раз-у-раз уявляється майже героїчним. Перед січовиками стала дилема: на Київ чи на Львів? Перемогла ідея на Київ. Перемогла в час, коли в Галичині вже почалися бої з поляками, коли рішалася доля Львова. Галичани-січовики відмовились від боротьби проти поляків та рушили на Київ.

Комусь може здаватиметься, що вибираючи з двох цих одне, січовики вважали за краще, хоч би ціною втрати етнографично українських земель Галичини, Холмщини та Волині, досягти

союзу або, принаймні, добросусідського миру з поляками. Мені ніколи так не здавалося і ніколи не вірив я у можливість купити приязнь ціною сліз та крови своїх братів, ціною зради ідеалам національного та соціального визволення, ціною чести та інтересів селянсько-робітничої української нації.

Ні від одного січовика не чув я про доцільність полонофільства, як такого, незалежно від того, в якій інтерпретації виявлялося-б воно. Свій рух на Київ проти білогвардійських військ січовики обґрунтовували формулою: „від долі Києва залежить доля Львова". Вони, мовляв, ішли на Київ для того, щоби зміцнившися там, летіти визволяти пригноблених галицьких селян та робітників з-під ярма польського панства. Хід історичних подій кинув січовиків у табор соціяльної, а разом з тим і національної контр-революції. Темна пляма, яку здобули січовикам їхні керовники, закрила від сучасників світлі революційні змагання січовицької маси. Не хто инший, а саме січовики домагалися від директорії в Київі проголошення радянської влади та союзу з Радянською Росією проти білогвардійців, Антанти та поляків. І знову на весні 1919 р. січовики у своїй декларації вимагають від директорії визнання радянської влади.

Спинився я на своїх вражіннях, що мав, зустрічаючись з січовиками, тому, що якраз вони, січовики, склали основу армії, що підлягала Петлюрі, вони утворили певні традиції для армії, що пізніше сама себе знищила боротьбою за польсько-українську концепцію, коли вона була втягнута в ту боротьбу Петлюрою. Спинився я ще й тому, що чомусь петлюрівщину вважають за витвір нашої воєнщини, тоб-то армії. Об'єктивно приглядаючись до подій, що на моїх очах відбулися, маю підстави рішуче заперечити тому, бо петлюрівщина не була продуктом української воєнщини, почавшися багато раніш, ніж з'явилася остання.

Проглядаючи польську публіцістику всіх часів, не можна знайти ніде ні одного місця, де-б у будь-якого польського публіциста вистачило громадянської мужности виступити проти претензій польського імперіялізму на землі та добра українського працюючого народу так само, як не у всіх польських публіцистів вистачило щирости признатися у своїх апетитах.

Ще більшою несподіванкою для широких кол українського громадянства — загалу нації, ніж саме полонофільство, було те, що провід українським полонофільством захопив не хто инший, а той самий Симон Петлюра, що в початку 1919 року декламував „кари ляхам, кари!" з „Гайдамаків" Шевченка, що того таки 1919 року наказав за народні гроші бити у Відні медаль з відтиском власної Симона Петлюри голови на одному боці та з написом

Франківського „Не пора москалеві й ляхові служить" на другому боці.

Отже, вважаю за конечне пригадати факти, які мені доводилося спостерігати і які давали ті чи інші підстави гадати, що Петлюра, нарешті, таки докотиться до обіймів Пілсудського, докотиться, не зважаючи, що останій ще влітку 1919 року вважав за відповідніше для Польщі скласти Союза з Нестором Махном, ніж із головою директорії та головним отаманом військ У. Н. Р., Петлюрою[1]. Тоді Махно відмовився від такого союзу. Опарившись на Махнові, Пілсудський починає вживати заходів, щоб зробити своїм контрагентом Петлюру.

Як довели пізніші події Пілсудський краще пізнав Петлюру, ніж ті, що йшли на бій під вражінням Петлюриної декламації.

В липні 1919 року Петлюра мовчки погоджується на захоплення поляками Галичини, Холмщини та Волині. Він лише просить Пілсудського, щоб той не йшов зі своїми військом далі на схід. Поляки поки-що дійсно не пішли на лівий беріг р. Збруча.

Помилкою буде гадати, що поляки зважали на Петлюрині благання. Не пішли вони тоді на Поділля з міркувань стратегичного характеру. Полякам до часу було корисним, щоб Петлюра товкся на Поділлі, являючи такий-сякий бар'єр між червоною армією та поляками.

Тим часом поляки грунтовно готовилися до походу на Україну. Їм навіть серед білого дня ввижалися кордони 1772 року, велика Польща „від моря до моря та аж до Дніпра".

Відроджений польський імперіялізм ні з чим не бажав рахуватися.

Пілсудський та й ціла „Польська Організація Військова" зовсім не хотіли брати на увагу, що вони ділають XX століття, століття визволення пригноблених нації та класів, не рахувалися з фактом, що на просторах від Берестя до Кубані та від Карпат до Вороніжчини живе український селянин та робітник, що на великій частині тої країни революція змела „культуральний намул польської та всякої ишної магнатерії, а до влади приходив правний господар тої багатої та великої країни — український робітник та селянин.

Пізніше керовники польської політики трохи не звернули собі в'язів на своїй божевільній ідеї. Проте в своїх розрахунках на Петлюру вони не помилялися.

Вже в листопаді 1919 рову на військовій нараді в Новій Ушиці перед військовим командуванням ставить Петлюра питання, чи не варто помилитися з поляками. На це він одержав одповідь, що ми, мовляв, фактично й так з поляками не б'ємося і не маємо змоги битися. Що-ж торкається самого миру, то треба було знати умови

того миру, тому по цьому питанні Петлюра не одержав позитивної відповіди. На тій нараді, опріч мене, були: Омелянович-Павленко, Коновалець та інші. Можна було гадати, що в Петлюри були дані про польські умови, бо він запевнив нас, що на припертя решток армії до терену, захопленого поляками, останні пропустять нас через своє росташування на Волинь.

Потім виявилося, що Петлюра вже послав свою делегацію до Варшави, на чолі з Андрієм Лівицьким[2]. Та делегація провадила таємні переговори з поляками про віддачу їм Галичини, Холмщини та Волині.

Тим часом недобитки армії справді було приперто до смуги, за якою починалася польська окупація. Поляки спокійнісінько роззброювали наше військо, коли тому сприяли умови. Вони спробували зробити напад і на частини, якими командував я, але одержавши одсіч під Красиловим, стали обережнішими.

Нарешті, перед оточеними, в районі Любара, недобитками армії повстало питання: куди йти? Оскільки ходить про відношення війська до поляків, то про нього краще всього промовляють факти.

5 грудня 1919 року Петлюра таємно від нас тікає до Польщі. Ця втеча була для нас несподіваною, бо якраз на день своєї втечі він призначив зібрання військового командування під своїм головуванням. Коли-ж Омелянович — Павленко, Загродський, я та інші зібралися на ту нараду, то Петлюри вже й сліду не було. Він залишив лише коротенького наказа, яким призначав Ом. — Павленка командуючим армією, а мене заступником командуючого. Ми мусіли сами рішати, куди йти. І не пішли недобитки армії за своїм „головним отаманом" до поляків, бо вважали їх за ворогів, та прорвалися в тил Денікпнської армії, де й почали нову фазу боротьби проти білогвардійців. Де-ж тут серед війська шукати полонофілів? Проте, що діялося у Варшаві, ми не знали, так само як не знали аж до весни 1920 року, що Петлюрою перед своєю втечею було вислано до Польщі делегацію.

А там у Варшаві події йшли своїм шляхом. — У.Н.Р. разом з Петлюрою котилася вниз у прірву повного морального роскладу. Треба було втратити почуття національної гідности та почуття відповідальности, щоб не затіпалася рука, підписуючи умови, що їх підсунули поляки Петлюриній делегації.

Вже 2-го грудня 1919 року Петлюрина делегаці дала польському правительству свою декларацію в якій між иншим пише, що територія України обмежується „починаючи від Чорного Моря по річці Дністру і від Дністра між Польщею та Україною по р. Збручу… Політичне становище Східньої Галичини буде розвязано Польським правительством".

„Національні герої" типу Петлюри та Лівицького торгували землями Української нації, душами мільйонів українських робітників та селян, торгували, ховаючись, як злодії, від народнього ока й нікого не питалися. Вонн-ж бо себе вважали покликаними визволяти український нарід. Отож і „визволяли", віддаючи Галичину та Волинь з Холмщиною під панування польського магната.

Та того не досить. Далі в тій же декларації, застережено інтереси, тільки не української нації, ні! Застережені права тих же польських магнатів, бо „від часу заключення та підписання договору між Польщею та Україною правне положення земельних власників польської народності в Україні буде урегульовано на підставі окремого договору між урядами Українським та Польським". Як видно оті ренегати вважали себе за Україну!

А в справах економичних та торговельних Петлюрина делегація іменем України заявляє, що Україна буде дбати про „нав'язання як найтісніших взаємин" з поляками. Ще передбачалося в тій декларації утворення конвенції, з метою походу на Україну. Декларацію підписали члени Петлюриної делегації на чолі з А. Левицьким.

Такий вигляд мали вже перші практичні наслідки Петлюриного полонофільства. Такою була формальна сторона справи. На ділі поляки не захотіли залишати на лінії р. Збруча і посунулися на Поділля аж до Нової Ушиці і Меджибожа. Тут поляки господарювали по-своєму. Вони вивезли величезні матеріальні та культурні цінности, запровадили скрізь свою адміністрацію, зачинили українські школи. Роспочато поляками масовий терор українських селян, робітників та інтелігенції. В Кам'янці наказано поляками всі написи робити лише польською мовою.

Знав чи не знав Петлюра про те, що витворювали поляки на Поділлі, але він і пальцем не вдарив з того приводу. Жив собі він у Варшаві, де йому віддавано пошану, як голові чужої держави. У роскошах він собі купався, виголошуючи промови та тости на балах, вимальовуючи рожеві перспективи нового „союзу двох народів". Так минула зима. Холодна і люта зима перед кривавою весною та літом 1920 р., що вбилася в тямки Правобережцям.

22 квітня 1920 року у Варшаві Петлюрина делегація підписує вже договір із поляками на основі своєї декларації від 2-го грудня 1919 року. Договір лише поширено пунктом, що Україна „зобов'язується не заключати ніяких міжнародніх умов, звернених проти Польщі". Після того починається похід поляків на Київ.

Не знаючи, що творилося, в Польщі, ми на весну 1920 фоку наближалися до Галицької червоної армії, щоб спільно вирішити

дальші наші кроки. Коли-б ми тоді були мали інформації про дійсний стан речей, про Варшавський договір, — то, напевно, не довелося-б нам опинитися в ролі знаряддя польської політики на Україні. Особливо дезорієнтовано нас було виступом Галицької армії проти радянської влади на Україні. Той виступ стався якраз під час переходу поляків до наступу. Годі було припустити, що галичани підуть спільно з поляками на бій проти кого-б то не було. Вони-ж так щиро, так завзято ненавиділи поляків. Факт повстання галичан заперечив наші сподіванки.

Ми опинилися у фронтовій смузі, бо черве відходила на нас. Ситуація змінялася надто швидко і годі було орієнтуватися в ній. Мені, як і всім командирам, що зі мною були, справа полягала того часу лише в захисті від фізичного знищення де — кількох тисяч людей, п'ять зимових місяців були відірвані від будь-яких політичних центрів. Хотілося зберегти тих людей, поки зможемо орієнтуватися в політичних обставинах. Червона армія тяжкою хвилею перекотилася через наші голови на Схід та на Північ, дивним дивом не рострощивши нас вкрай. Та все-ж ми прорвалися в такому стані, що може-б і краще було загинути. Моральний фізичний та матеріальний стан в був такий, що мимоволі ми повернулися на знаряддя польського імперіалізму. Щоб того не сталося, треба було героїчних рішень. Ми того не зробили і за те понесли тяжку кару. Карою для нас і нещастям для Української нації була ота польсько-українська концепція — наше вимушене полонофільство.

Хід подій з залізною послідовністю довів антиприродність українського полонофільства. Проте і сучасники і майбутні селянські та робітничі покоління української нації, яким належить будуччина, питатимуться: відкіля взялося те полонофільство? Які його причини? Будучи співучасником трагедії, що утворило те полонофільство на Україні та поза нею, гадаю, що є воно характеру наперед усього класового, а потім персонального.

Рятуючи себе, український дрібний буржуа, що збирався усістися на місце великої буржуазії, яку знищила революція, стає проти змагань української бідноти. Програвши бій, вона кидається в обійми одвертого національного ворога, як перед тим кидалася в обійми Вільгельма II-го та самозваного французького консула Ено. Марно пішли зусилля публіцистів петлюрівського напрямку обгрунтувати ідеологічно ту спідку. Тяжким молотом рострощило життя почати тої паперової будівлі. Клас філістерів, клас дрібних крамарів, клас ситеньких безжурних хуторян, що він міг утворити? Ніхто того не міг передбачити. Він утворив петлюрівщнну, він породив полонофільство. Тяжко було

сподіватися, що клас, який є носієм скрізь хоч би й бутафорського націоналізму, докотиться аж до зради нації. Будучи кволим від свого зародку, той клас в дні страшних потрясень на чоло своє висунув Петлюру, що не здавав собі справи, чи можна досягти того, чого він прагнув.

Петлюра прагнув тільки влади. Це в нього постійне. Всіма засобами змагається він до неї. Є то намір з негідними средствами, бо він не мав ні масового ґрунту під собою, ні властивостей, які роблять а людини вождя, та які є конечними для завоювання влади. А влада має вічну тенденцію вислизнути з рук того, хто не є здібним її завоювати. Коли, за тимчасовою відсутністю кого — иншого Петлюра діставав владу до своїх рук, то вона негайно вислизала від нього. Останнє явище закономірне прагнення влади за всяку ціну перетворилося в манію Петлюри.

Навіть маніяк Петлюра, не перебираючи ніякими засобами, щоб залишитися „на чолі" своєї мандрівної держави, навіть він трохи приходить до пам'яти. Не марно пролита кров українських селян та робітників, що полялася на колесо польського політичного млина, виганяє чад з Петлюриної голови. Поляки, нарешті, відмовилися давати йому грошей. Він довго й уперто пропонував свій крам полякам. Холодна, немов крига, дійсність, примушує його приходити до пам'яти, ламаючи наївну віру в польську добрість.

У своєму листі до „прем'єра" А. Лівицького від 14/VI 1922 року Петлюра радить шукати „підтримки, у таких, як Фінляндія, Польща, Латвія, Естонія, Румунія. Де-які з цих держав, як от Польща, мають не з'ясоване становище в цій справі, а тому все треба робити, щоб вони на нашу позицію перейшли". Власне для України не було-б погано, коли — б справді буржуазна Польща перейшла на петлюрину позицію та опинилася в такому-ж стані, як Петлюра. Яким же мізерним виглядає отой головний полонофіл, що ще і 1922 р. домагається, щоб Польща перейшла на його „позицію". Які-ж методи „роботи" рекомендує Петлюра? — „Нам треба зрозуміти, — пише він: — „що після того, як на поверх політичних переговорів конференції (Генуйської *Ю.Т.*) виплила нафта, матеріялізація нашої дипломатичної праці за кордоном є одинокою передумовою її реальних наслідків". Українські маси і без допомоги словника знають, що то значить „матеріалізація" за петлюрівською термінологією; то є похід на Україну визволителів: Айхгорнів, Пілсудських то — що, поворот поміщиків та запродання цілої Української держави закордонним капіталістам.

І знов-таки не повезло Петлюрі. Не перейшла Польща на його позицію. На початку 1923 року вперто кружляють чутки серед еміграції про переговори Петлюри а поляками про віддачу їм

усього Правобережжя. То Петлюра „матеріалізує" свою „працю" а його приспішники підготовляють до того еміграцію. Та навіть і така „матеріалізація" не помагає. В своєму інтерв'ю, даному агенції „Руспреса" в грудні 1923 року, Петлюра констатує факт, що „польські уряди знівечили вартість українського (читай — петлюрівського *Ю.Т.*) чинника в системі польської східньої політики". Заховавшися за псевдонімом Степана Могила, Петлюра залишає на власну долю свою „державу" в Польщі та тікає на Угорщину. Певно і на Угорщину їде, щоб „матеріялізувати" Україну. Та йому вже ніхто не вірить. Як бачимо горбатого й „могила" не вирівняє.

Разом із втечею Петлюри із Польщі, відходить в могилу й українсько полонофільство, а залишається трухляві кістяк петлюрівщини у вигляді співучасників злочину, які ризикують умерти нероскаяними, та ще у споминах стареньких попадів та у фантазіях літніх дівчат, яким сняться червоні шлики та сині широкі на два кроки штани петлюриної гвардії.

І На передодні еміграції

Після зімового походу 1919–1920 р.р. проривалися ми до Укр. Галицької Армії, та вже не застали її. Ту армію було спроваковапо на виступ проти Червоних. Той виступ фактично став самознищенням кадрів майбутньої Української Червоної Армії. В районі м. Ямполя та Могильова (на Дністрі) зіткнулися ми з Поляками. Вони були дуже гордими та амбітними. Просто ні приступу до них, тай годі. Де-ж там: переможці більшовиків. Польське військо було гарно вдягнуте і добре озброєне. Куди нам було до них? Нам, виснаженим п'ятимісячним походом, обідраним, босим, немитим та вошивим? Вже й по зовнішньому виглядові не було даних, що нам по дорозі з „панами", а ми-ж у душі своїй таки „хлопами" — селянами залишилися. До того-ж „пани" — офіцери польські поводилися з нами досить нахабно. Та останнє не перешкодило польському командуванню використати нашу бойову силу і наш досвід. Від Командування VI Польської Армії ми одержали завдання стати на правому крилі, упираючись в Дністер. У казаків, та почасти й в старшин був настрій, що не сприяв польським забаганкам. Якось інстинктивно відчувалося, що поляки не лише чужі нам, але й вороги. Ми переживали психологичну кризу, яка не виключала примирення нашого з Червоними. Ом. — Павленко відчув це і, як звичайно, рішив ухилитися від безпосередньої відповідальности за дальніший розвиток подій. Він доручив мені командування, а сам поїхав до Могильова, потім до Жмеринки, де росташувався Штаб VI Польськ. Армії, після того вирушив до Винниці до самого Петлюри та його уряду.

Повернувся Омелянович — Павленко вдвох з польським генералом Краєвським, що приїхав подивишся на нас. А до того ми вже вспіли власною кров'ю „зміцнити братерську спілку", як говорив Краєвський, бо на фронті відбував бої і нам довелося боронити хоч і не зовсім нашу землю: у Могильові сидів польський комендант, без дозволу якого ми не сміли нічого робити в свойому — ж тилі. Краввському була влаштована парада. Він таки справді захопився, а особливо нашою кіннотою, — поза всім загартовані були козаки. Обіцяв надіслати одяг, зброю, амуніцію, — все, тільки воюй!

Ом. — Павленко зовсім „обробили" поляки та петлюрині міністри. Він понашивав собі „генеральські" відзнаки і з отамана перевернувся на генерала. Ще черев тиждень дійсно привезли трохи одіжи та взуття, але все воно було вже поношене, потерте; поляки новеньке собі повибирали. Вся та стара одіж та взуття

дісталися полякам від колишньої Австрійської Армії. Частина вояків повбиралася в „союзну" уніформу, а на комірах з'явилися ріжні відзнаки, що нагадували про можновладність їхнього власника. Розуміетьеі, що ні приїзд Краевського ні „генералізація" Ом. — Павленка та инших, ні прибуття недоношеного хвантя не задовольняли мене. Тут конче треба пригадати, що поляки не поспішали надсилати нам набоїв, певно вважаючи нашу кров не дуже коштовною, бо останньою доводилося компенсувати недостачу амуніції.

Мене цікавили мотиви утворений союзу с поляками та перспективи того союзу. Бо самотужки ніяк не міг дійти я до висновку доцільности тієї спілки.

Я вирушив на авто до Винниці. Проїзжаючи через ст. Рахни бачив польську дивізійну автобазу та авіазагін. Всі машини були новенькі — гарні. Останнє слово було до послуг нових „визволителів" України. А проти них стояла Червона Армія, звязуючи порвані телеграфні дроти та покладаючи надію на „штик молодецький", бо в неї раз-у-раз не вистарчало набоїв. Проте настрій у поляків змінивсь на гірше. Вони ще намагалися амбітно дерти носа до гори, але в очах можна було вже помітити непевність у собі. Часом жовніри попросту лаялися: „Дідько нас припер сюди. Тут кожен хлоп тебе може застрілити". Вони вже відчули, що наш сільський дядько не дуже приязно ставиться до „визволителі" і боялися, що він почне „дякувати", як дякував у свій час німецьким генералам. До того-ж вони знали, що їхні „перемоги" на Україні було куплено ціною спровокування Галицької Армії, яка відчинила їм фронт.

У Жмеринці балювали польські офіцери з петлюровськими. Вино, музика, танці, — все, неначе і не війна. Та все-ж і тут помітно було занепокоєння. Кеслер (Нач. Штабу VI п. Армії) інформувався у мене про Армію Буденного, що переходила через Дніпро. Нарешті, у Винниці урядував Петлюра зі своїм Урядом. Власне він грався в урядування, бо фактично владою й тут був польський комендант. Петлюра намагався переконати мене в конечності спілки з поляками, Купленої хоч би і дорогою ціною запродання полякам Галичини та Волині. Пілсудського він уважав за свого особистого приятеля. Певно, що сам Пілсудський „порадив" йому робити „урядову кризу", в наслідок якої було утворено кабінет на чолі з В. Прокоповичем. Мазепа та інші есдеки, взяли на себе формальну відповідальність за похід Пілсудського на Київ, спочатку були затримані в кабінеті, а потім їх було викинуто, як елемент, що не надавався до переведення планів польської буржуазії на Вкраїні. На місце Мазепи, Безпалка та инших до кабінету прийшли такі „українці — патріоти" як

поляк Стемпковський, поміщик з Липовеччини, та поляк Юзефський, що до того був головним відпоручником „Польської Організації Військової" на Україні, яка ставила своїм завданням підгарбати принаймі, Правобережну Україну під польське панування. Потім виявилося, що тим відпоручником Юзефський і залишився навіть в чає перебування в Петлюровському Міністерстві.

Фактично Стемпковський був репрезентантом польських поміщиків на Україні, а Юзефський архіавантурником польського імперіалізму.

Бачився я і з Петлюриними міністрами. Блаженні то люди були, блаженні, бо вірні.

Всі вони вірили, що їм гуртом і кожному зокрема доведеться виконати ролю, що доля призначила для них. І вони не помилилися; дійсно вони виконали до кінця свою ролю польських попихачів; хоч і не сподівалися того.

Навіть Пінхоо Красний ретельно „міністрував" регіструючи єврейські погроми, що чинили „визволителі" по містечках України та й то невдало. Стрінувши мене, Красний починав нарікати:

— Шановний Пане! тож Ви там нещастя на фронті робите… жидів ріжете!..

— Де саме? — питаю, — і коли?..

— А в Тетієві. Оце пятий день тому погром ваші люди влаштували. У мене зараз була делегація від тамошніх жидів…

Насилу мені повелося переконати Красного, що я маю ще менше відношення до Тетієвського погрому, ніж він має до боротьби арабів у Палестині. Бо й справді,— ніяк я не міг відповідати за погром у Тетієві, де ніколи не ступала ні моя нога, ні моїх підлеглих. До того — ж міністр У. Н. Р. повинен був знати, що я вже кілька тижнів перебуваю в районі м. Ямполя і командую армією У. Н. Р.

Свої враження того часу я, оскільки було можна, сформулював в інтерв'ю, що було видруковано в „Україні". За те що я назвав петлюровців „геніями руйнації", та зазначив що „Україна чекає будівників", — Петлюра зі своїм генералітетом довго нарікали на мене.

Зціпивши зуби, я виїхав з Винниці, сподіваючись, що хід подій внесе ясність в ту плутанину розумінь та прагнень, які купчилися під фірмою У. Н. Р.

Поляки не погоджувалися, щоб ми мобілізували Поділля та незаграбовану частину Волині, відбріхуючись ріжними формальними причинами. Так було, аж поки ми опинилися за Збручем укупі зі своїми союзниками. Тим часом самі поляки

господарювали на Україні по своєму.

„Народові демократи" не мали багато підстав нарікати на Пілсудського за похід на Україну. Пілсудський виявив не аби — які господарські здібності. Потяг за потягом пихкотів з України, вивозючи цукер, борошно, збіжжя, худобу, коней і все инше, чим багата Україна.

А наш селянин, дивлячись на той рух, похитував головою і, не втрачаючи гумору, розшифровував польський напис, на вагонах „Р. К. Р."[3] на „Пілсудський купив Петлюру". Селянин уже мав досвід і вважав за відповідне утримуватися від радикальніших засобів при виявленні своїх почувань. Що правда, гумор часом був ядовитий.

В м. М. на Поділлі дядько приніс до мене сотару польську монету часів Жигмунта III.

— Візьміть, каже, собі оцю штучку.

— Та-ж то, дядьку, коштовна річ, — відповідаю.

— Може вона й коштовна, але куди-ж я з нею піду… Ви ж маєте там якійсь гембіль з поляками, той продасте їм.

Опріч того, що бралося по „закону", багато гарбав кожний навіть найменший „Пілсудчик" для себе особисто.

Так, недалеко Ямполя в початку червня 1920 р. комендантом одної з наших частин п. Д. піймано „пана поручніка" з фірою цукру, якого він транспортував до Румунії з Моєвської цукроварні. Робив він те з власної ініціятивн і на свій ризик, але зате і гроші за цукор клав до свові власної кешені. І таких „пілсудчиків" була сила-силенна. І всі вони безконтрольно брали й везли що хто хотів і куди хотів. Та все то дрібниці в порівнянні з головним.

Петлюра з військом, що за ним йшло, помагав полякам завойовувати Східню Галичину та Волинь, де український селянин, український робітник стогнали в ярмі польського поміщика та капіталіста. Там в Східній Галичині селяни поводилися з нами трохи инакше ніж на Поділлі. Вони саботували наші вимоги, а більше активні елементи тікали до Червоної Армії, щоб допомогти їй бити поляків. Нас вони ненавиділи, вважаючи за ворогів. Настрої селян мимо волі знаходили відгук серед нас. Розуміється, що в війську не всі погоджувалися з політикою Петлюри, але небагато, порівнюючи, знаходилося людей, що рішилися порвати зі справою союзу з поляками, який вони вважали за проти-природній, або таких, які хоч би голосно заявили протести, проти ростринькування національної чести і майна. Лише епізод з п'ятою дивізією, що цілком залишила фронт і прорвалася до Чехії та мій рапорт з 24 липня 1920 р. підкреслили росходження Армії з Петлюриною політикою. В рапорті своїому я між иншим писав: „Що ближче я

знакомився з керовниками української політики й війська, починаючи з 1917 року і до цього часу, то більше я переконувався, що партійний фанатизм, низьке інтриганство, авантурництво, відсутність державного розуму і такту, нечесність в відношенні до своїх співробітників і однодумців, крадіжка державних грошей, гра на інстинктах товпи, безволлє, допущення низки погромів, грабунків і авантур, — все це було, все мало місце".

Приблизно такого — ж змісту подав рапорта і командир N-ої дивізії.

З приводу мого рапорта Петлюра в листі з того — ж дня переконує мене, що… „відмовні явища нашого громадянства не є властиві тільки одному йому". „Тому, — пише він, — я не можу згодитися на Ваше прохання про демісію".

Як бачимо, сам Петлюра погоджується з моєю характеристикою його політики, але потішає себе, що „відмовні явища нашого громадянства не є властиві тільки йому одному" — українському громадянству. А я-ж писав властиво не про громадянство, а про „керовників війська" політики", тоб-то у першу чергу про самого Петлюру.

Після перелому в подіях на фронті під Варшавою, коли стала очевидною невдача наступу Червоної Армії, полякам уже непотрібна була Петлюрина військова допомога. Чуже військо на власній території не є приємним. Його треба в будь-який спосіб ліквідувати. Але Пілсудський робить шляхетний жест. Він їде до Станіславова для побачення з Петлюрою і по „товариськи" повідомляє, що польський уряд і нарід не хочуть удруге ризикувати, посилаючи польське військо на Україну. Тому він, Пілсудський, з військом за Збруч не піде. За те Петлюрі дасть всяку допомогу, особливо, військове майно та амуніцію. Та допомогу Петлюра одержить лише тоді, як вкупі з військом прорветься на схід від Збруча.

У нас була дуже обмежена кількість амуніції, не згадуючи вже про військове майно. Отже, виходило, що ми повинні, прориваючись до Кам'янця, витрачати рештки амуніції, що в нас була, маючи обіцянку Пілсудського про допомогу. Що правда, Пілсудський натякав, що на випадок наших успіхів йому не тяжко буде схилити свій уряд на рішення про рух польської Армії на допомогу Петлюрі. Пілсудський обіцяв прийняти постать лицаря при умові, що Петлюра буде його джурою на Україні.

Петлюра скликав нараду вищого військового командування у м. Юзеполі над Дністром і поінформував зібрання про балачки з Пілсудським. Командування мусіло рахуватися з фактами. Частина командування пропонувала прориватися на Поділля тільки тоді, як буде одержано амуніцію. Рішення ніякого не було

принято. А через кілька днів частини одержали наказа рушити вперед за Збруч до Жмеринки.

Пілсудський й виконує всі свої обіцянки опріч матеріяльної допомоги. Навіть більше того. Поляки затримали на правому березі Збруча потяги нашого власного постачання. З початку ніби — то зробили вони це тимчасово, а потім і назавжди. Вони собі мучилися в Ризі, загарбуючи українські землі, на які помимо всього не мали ніякогісінького права. На віщо ж їм в такому разі здалася військова сила, що вважала себе українською? І вони спокійнісінько собі залишили нас на власну долю: мавр зробив свою справу.

В той час до штабу Ом. — Павленка з'явився від французької військової місії з Варшави якийсь миршавенький полковник і обіцяв підтримати нас амуніцією. Лаяв поляків страшенно й навіть погрожував „повчити". Та від того нам і трохи не легше було.

Залишені самотніми віч-на-віч із Червоною Армією ми за десяток днів знову опинилися над Збручем. Треба було відходити на нашу — ж таки українську територію, яку ми своєю спілкою з поляками визнали за чужу.

Ом. — Павленко скликав старших командирів в село Войтівці. Подав інформації, що він склав словесну умову з командуючим VI польською армією ген. Гелером, згідно з якою ми повинні віддати полякам зброю зараз же, перейшовши Збруч. А все військове майно залишається при нас. Само собою наради ніякої не могло відбуватися, бо розгордіяш в думках панував страшенний. Ніхто не пропонував і піддатися на ласку червоних, але й зброю віддавати полякам не хотілося.

Нарешті, Омелянович — Павленко прийняв рішення перейти на правий беріг Збруча» та коли-б він навіть і не прийняв такого рішення, то довелося-б на другий день опинитися за Збручем, бо червоні частини напирали аж занадто енергійно…

Я одержав завдання прикривати перехід через річку, утримуючи до 12 години другого дня підлеглі мені частини, а після того відвести їх за Збруч.

О другій годині другого дня останні частини залишали позицію і почали відходити до Збруча. Виїхавши на шпиль над Збручем проти села Токи, я побачив величезне півколо фір, що поривалися переїхати через місток без всякого ладу і черги. Безладдя досягало найвищого щабля. У півколі було возів до 3000. Було ясно, що й до ночі вон не вспіють перейти черев місток, бо переправою ніхто не керував. Усякий хотів переїхати першим, а в результаті переправа затрималася, вози ламалися, Часом перекидалися в річку. Я вважав, що ті вози й майно не

варті були крові ні одної людини, — однаково не було гарантії, що поляки не заберуть всього собі. А червоні йшли слідком. Мої частини одержали роспорядження повернути праворуч і перейти Збруч біля села Нова Гребля.

Темніло, коли відходила остання частина за Збруч. Були випадки, що люди ламали свою зброю, або залишали її на лівому березі річки, не бажаючи віддавати полякам. Військо відходило перед червоними за Збруч, боячись піддатися їм, але й поляків ненавиділо воно.

Чи то була така „мудра політика", чи справді Петлюра зі своїми міністрами сподівався самотужки без поляків дійти до Київа, невідомо. Бо ніщо не давало підстав гадати, 1 що він збирається перебратися до Варшави, замісць Київа.

Характерною рисою Петлюри є небажання брати на себе відповідальність за рішення, і весь час перебування на своїй і не своїй території він радиться, хоч жодні наради його ні до чого не зобов'язують. Ті наради скликає Петлюра виключно з метою, на випадок невдачі, скласти відповідальність на всіх вільних чи невільних дорадників. Не дарма-ж складено цілу низку анекдотів про Петлюрине „оточення".

Опинившись на Поділлі і не одержуючи від Пілсудського обіцяної допомоги, Петлюра радився: з початку зі своїми міністрами в Кам'янці, а потім у штабі Ом. — Павленка відбувалися наради. Нарешті, йому забандюрилося скликати всіх старших фронтових командирів до міста Городка, від якого до фронту в той час було верстов з дев’яносто. Командири дивізій не ризикнули залишити фронт і Петлюра примушений був сам їхати до міста Воньковець, а потім до міста Ялтушкова.

Цікавішою була нарада в Ялтушкові. Петлюра приїхав в легковому авто вдвох зі своїм приспішником Чоботаровим, якого поза очі, а часом і в очі звали „Малютою Скуратовим". Приїхало й грузове авто, повнісіньке міністрів. Міністри на чолі з Андрієм Лівицьким. То було якраз перед останнім наступом Червоної Армії, після котрого ми опинилися на еміграції. Здавалося, що коли нараду скликано майже на фронті, то повинно розглядати справу, що безпосереднє торкається фронту. Так ні-ж. Лівицький почав вичитувати параграф за параграфом проекта „Закону про Раду Республіки". Потім обговорювали ті параграфи, кожного зокрема і гуртом. Так минув перший день. Цілий другий день пріли над відозвою „До Українського народу й війська". На третій день узялися за питання про адміністрацію на Україні.

За тодішніх умов, питання про адміністрацію справді було нелегким для Петлюри. Навіть на три повіти Поділля не вистарчало повітових урядовців. За те кандидатів на міністри

було стільки, що всій Європі можна-б наділити. А звичайних канцеляристів, регістраторів і навіть повітових комісарів на три повіти не вистарчало. Ще губерніяльних можна було — б відшукати, а на повітового ніхто не хотів іти. А Петлюра малював рожеві перспективи захоплення Правобережжя і Лівобережжя з цілою сотнею повітів „які ждуть визволення". Мені здавалося, що коли-б Петлюрі довелося захопить замісць вимріяних сотні повітів, — цілу сотню держав, то він зразу-ж утворив би для всіх правительства, але не було-б ні губерніяльних, ні повітових адміністраторів. Радилися довго, нарешті постановили дати амністію всім, що боролися чи непогоджувалися з Петлюрою. Останній пручався, але мусів погодитися. Особливо боявся Петлюра повороту на Україну М. Грушевського, або Винниченка.

— Вони гірше від більшовиків!.. викрикував він.

Не знаю, чи справді тоді, всі, що були на нараді, мали переконання, ніби їм таки пощастить на цей раз заволодіти Україною, як не знаю також, чи не були вони переконані в протилежному. Для мене було очевидним, що сподіванки на рух уперед не мають реальних підстав. Хіба що трапилося — б чудо. Проте, коли я „на всякий випадок" запропонував виробити план відвороту, то частина зібрання заперечила потребу такого плану. Як потім виявилося, тікати можна і без плану.

Для характеристики внутрішніх відносин і настроїв, не шкодить пригадати один факт, що трапився в час наради. В районі Ялтушкова стояли частини, які підлягали мені. В самому Ялтушкові на цукроварні росташувався штаб. Нарада відбувалася в помешканні директора цукроварні. Для всіх учасників наради штабом були призначені кімнати. Оскільки учасниками наради були „високі особи", коло кожного помешкання поставлено вартового з рушницею. Петлюриним міністрам чомусь прийшло в голови, що „Тютюник всіх заарештує", коли вони полягають спати, — і вони з переляку зібралися в одній кімнаті, де й перебували до самого ранку. Другого дня я довідався про цей факт, але ніяк не міг зрозуміти причини скупчення „Уряду — У. Н. Р." в одній кімнаті. Тільки багато пізніше аж у Тарнові довідався, що Уряд сподівався свого заарештування з мого наказу. До такої сподіванки на мою думку не було абсолютно ніяких підстав, бо я і тоді і після аж до самого розриву з Петлюрою поводився цілком коректно відносно людей, яких я вважав за своє правительство. Не будучи захопленим великою повагою індивідуально ні до одного з міністрів, а також і до всіх гуртом, все-ж не маючи кращого правительства, я вважав за свій обов'язок коритися і боронити тих міністрів. А вони напевно почували себе достойними арешту, а можливо й суда і вважали, що я маю

моральне право заарештувати їх. Досить нагрішили. Ще й у Варшаві в початку 1922 р., сидючи зі мною у кавярні, де мені було призначено побачення Петлюриним прем'єром Андрієм Лівицьким, я одержав од прем'єра цідком товариське запитання: еге — ж, ви — б таки заарештували нас тоді в Ялтушкові, на нараді, коли — б ми не погоджувалися зо всім, що ви пропонували.

Ех, коли-б я знав, що вони все виконуватимуть, чого я вимагатиму! Багато нещасть можна було-б запобігти.

— „Звідки ви взяли, що я мав арештувати Вас?" питаю.

— Хе, хе, хе, — хитренько усміхається „прем'ер", — а навіщо Ви, скажіть, наказали кінному полкові прибути до Ялтушкова?

— Це вже, навіть, і для мене було забагато.

— Та зрозумійте — ж Ви, — відповідаю, — що для заарештування такого правительства, яке боїться власного війська, досить мені було послати джуру, або кухаря, а не скупчувати цілого полка.

Після того більш мені не кортіло бачитися з „прем'єром", що призначає авдієнції в кавярнях і почуваючи себе злочинцем, боїться арешту з ініціятиви тих, кров'ю яких спекулює на Європейських торжищах.

Та хоч і якими безпорадними були міністри в Ялтушкові. проте з Кам'янця вспіли вибратися заздалегідь. Ніхто з військових не бачив їх на схід від Збруча після Ялтушківської наради. Очевидно, коли справа торкається своїх особистих інтересів, то Петлюрини міністри мають плани евакуації своїх власних річей, а для забезпечення тої евакуації послано було більше десяти тисяч війська в наступ маючи запаси набоїв всього лише 100 тисяч штук.

Остання „евакуація" занадто сильно захитала авторитет не тільки Петлюриних міністрів, а й самого „Головного". За виключенням одного Е. Архипенка решта міністрів уважили за доцільне не з'являтися на очі військові, аж поки останього не обезброїли поляки. Навіть „Головний" вважав за конечне по приїзді до Тарнова написати „отреченіє". Але, переконавшись, що його ніхто не проситиме аналювати „акт великої історичної ваги", Петлюра з власної ініціативи подер своє „отреченіє".

Мабуть, Пілсудський не чекав такого блискавичного фіналу У.Н.Р. Про всякий випадок він „дозволив" одному з активніших „Пілсудчиків", полковникові польської служби, Славикові, формувати з охочих поляків спеціяльні загони для операції, на Україні на власну відповідальність.

Коли-б події йшли не таким швидким темпом, то напевно п. Славик спробував би „збунтуватися" на зразок Желіговського, що

в такий спосіб захопив у литовців Вільно. Та переконавшись, що йому не пощастить, Славик припинив свої формування і взявся роззброювати вчорашніх союзників…

Майже разом з нами відійшла за Збруч іще одна „Армия", була то „Русская Демократическая Армия", політочним вождем якої був Борис Савінков, а командував нею цілком чорний монархіст, генерал Перемикін. Ця „армія", зовсім несподівано для нас опинилася поруч із нами, намагаючись „визволить" Україну. Потім виявилося, що Савінков мав якийсь договір з Петлюрою, а поляки спішно перетранспортували на Україну отих чорносотенців, що маскувалися під прапором „Демократической армии" Та „армія" складалася лише з одної дивізії, якою командував катеринославський поміщик, генерал Бобошко. Була вона ще в гіршому матеріяльному стані від нас і поповнювала свої запаси все тим же українським цукром. На щастя не довелося довго співробітничати з „русской армией", бо вона втікла від червоних частин при першій же зустрічі.

Військовий представник Петлюри в Варшаві — ген. Зелінський десь здибав осаула Яковлева, що мав під своєю командою щось коло тисячі бойців. Яковлів не підлягав ні якому політичному центрові. Визнавав себе козаком мріяв про утворення „всекозачої держави від Дону і Тереку аж по самісінький Урал". З тим авантурником генерал Зелінський від імени Петлюри підписав військового договора, в якому між иншим було написано, що договорюються „з ціллю продовження боротьби проти більшовиків, що являється можливим і доцільним лише при об'єднані… всіх демократичних державних формацій, заснованих на території колишньої Російської імперії". Дальше: „в випадку зустрічі війська У. Н. Р. з иншою силою, — окремій козачій дивізії з її бажання буде дана можливість перейти цілком, або частинами до другої небільшовицької армії".

Цього, „союзника" поляки теж перевезли на наше безголов'я і сам Яковлев і його козаки грабували всіх у найнеможливіший спосіб. Війна для тих людей була засобом до збагачення.

Навіть приблизно не можна відгадати, яких би ще Петлюра для нас придбав союзників, коли-б довелося довше воювати.

II Поляки грабують — французи цікавляться

Омелянович-Павленко таки дійсно умовився з генералом Галером, що в нас буде відібрано лише зброю. Та як тільки яка — будь частина переходила на правий берег Збруча і віддавала зброю полякам, починався звичайнісінький грабунок. Навіть польське військове міністерство видало наказа відібрати у нас лише зброю та військове майно. Проте місцеві „коменданти" не цуралися і власних речей наших, часом досить нечемно здираючи одежу просто з плечей. Зброю і майно вони вважали за більш відповідне приймати не по списках.

Мені з частинами довелося перейти Збруч, не здаючи зброї на самому березі. Частини росташувалися верстов за десять на захід від Збруча. В тім же селі була росташована невеличка польська частина. Поляки ще з вечора роспустили чутки, що червоні війська пробують переправитися через Збруч, але їм майже ніхто не йняв віри. Раптом, коло другої години ночи по селу розлягаються окремі постріли. Потім почали стріляти досить часто. Розуміється, що серед де-яких наших частин почалося замішання. З дворів виїхало кілька військових фур і почали рухатися в ріжні сторони по улицях. Із хат повискакували заспані люди і допитувалася один у одного: що воно за стрілянина? Вживши вартову частину, мені довелося привернути лад. Виявилося, що стріляли поляки, щоб викликати паніку і покористуватися нашим майном. І вони таки захопили „здобич" — три фури зі шкірою на чоботи.

Другого дня мені було наказано скупчити частини дивізії в районі Збаража. Частини рушили. До Збаража було послано квартир'єрів на чолі з Д. Під'їзжаючи до Збаража, дивуюся, чому ніхто з квартир'єрів не виїзжає стрічати частини.

При в'їзді до Збаражу мене раптово атакує озброєна юрба, одягнена в форму польської армії, хапає коні за поводи, а з десяток рук простягається, щоб витягти мене з фаетона. Справа ніби-то почала набирати небезпечної форми. Я рішив ужити радикальних заходів, щоб оборонитися від грабунку, поки підійдуть наші частини. Зірвавшись на ноги, кладу руку на кобур револьвера і кричу:

— Геть!..

Юрба певно не чекала такої постави, бо моментально розскочилася, пустивши навіть поводи з рук. Один з юрби опам'ятавшися запитує:

— А пан хто буде?

Я назвався. Певно вони чули вже до того моє прізвище, бо зараз же почали росходитися, поглядаючи на мої коні і напевно жалкуючи, що не довелося „здобути".

— Де у вас комендатура міста, — запитую.

— Я, проше пана, за сто марок проведу до самого коменданта, — кинувся один жовнір.

— А там по дорозі не спинятимуть?

— За сто марок ніхто не спинятиме, коли я з паном заїду.

Я погодився заплатити і без пригод під'їхав до саміеенької комендатури. Там застав я своїх квартир'єрів заарештованими. Після короткої балачки комендант, неохоче, віддав роспорядження звільнити квартир'єрів і погодився на росташування частин у місті. Та останнє я міг робити без його згоди, бо до міста вже вступали частини і я мав фактичну змогу ділати на власну руч.

Постояли днів зо три в Збаражі. Потім одержано наказа пересунутися під Тернопіль. Як вирушали зі Збаражу — знову „непорозуміння". На зустріч рухалися частини п-да А польської дивізії. Десятків зо два польських жовнірів під командою офіцера — „поручніка" спиняють мене і пропонують мені злазити з фаетона і віддати їм коні і фаетона. Я показав, що у фаетоні не один я, а з дружиною і днтиною. „Поручнік" зареготався.

— Хай пані з дитиною теж пішки іде до Тарноволя.

Я запротестував. „Поручнік" віддав розпорядження своїм жовнірам. Останні кинулися випрягати коней. Побачивши таку оказію, знову довелося братися за револьвера. На цей раз револьвера я вже витяг з кабура і націлив у поручникову голову. Ефект досить значний: „Поручнік" задрав у гору руки, а його жовніри розбіглися в сторони. З-поза рогу ліска виїзжає голова мого кінного полкун Ситуація змінилася зовсім не на користь „пана поручніка" Побоюючися за його серце, ховаю револьвера і питаю:

— На якій підставі ви хотіли забрати мої власні коні і фаетона? Він відповідає:

— З наказу пана капітана, коменданта батальйона…

За хвилину під'їзжає капітан і нервово вислухує рапорт свого підлеглого.

— Але пан ображає польське військо! — підвищеним тоном звертається до мене капітан.

— І не збирався, — кажу, — ображати польське військо. Та воно певно і не повинно занадто ображатися, коли йому не поведеться забрати власних речей у подорожніх.

— А то чиї коні?

— Мої власні.

— А пан хто є?

Називаю свою посаду і прізвище. Капітан оглянувся на свій батальйон, подивився на мою колону, що підходила, і буркнув:

— Я гадав, що скарбові.

— Хоч би й скарбові,— кажу, — то не в такий же спосіб треба брати. Для того необхідно мати відповідні уповноваження.

— Розуміється, розуміється… — погоджується капітан.

Рушаю далі. Частини приходять на місце призначення і розташовуються в районі сел Чистилова і Плотича під Тарнополем. Але одної пішої бригади нема — зникла невідомо куди. Аж ранком на другий день виявляється, що, п'ята польська дивізія стрінула бригаду, роззброїла її, а потім обдерла з людей навіть шинелі, не згадуючи вже про инщі власні речі та військове майно. Потім бригаду під суворою екскортою привели до Тарнополя і посадовили в казарми, оточивши вартою, щоб не дати можливости скаржитися на кривду і насильство. Днів через три бригаду було посаджено у вагони і вивезено до табору в місті Олександрові, що недалеко колишньої німецької фортеції Торна.

Польські власті мали явного наказа, згідно з яким усе військове майно і зброю повинні були вони прийняти від нас по актах. Можливо, що поза тим було дано ще і таємного наказа, бо фактично, де тільки можна було, поляки намагалися відобрати від нас усе, не складаючи ніяких актів і не даючи росписок за забране. Вони поводилися цілком анархично і тільки відповідна постава проти них часом забезпечувала нас від чергового грабунку.

Ми пробували скаржитися. В штабі 6-ої польської армії, у польському військовому міністерстві і скрізь в центрі нам офіційно співчували і зараз же при нас ніби-то робили належні роспорядження „щоб не траплялося непорозумінь", але ті роспорядження ніякогісінького впливу не мали на нашу долю, — мабуть, начальство помилялося, і посилало роспорядження не по тій адресі.

Місто Тарнополь, де ростащувався штаб 12-ої польської дивізії, являло собою якийсь безладний склад військового майна. На площах стояли відібрані від нас гармати. Тут же купами лежали рушниці, кулемети, та ріжне військове знаряддя. Польські офіцери та жовніри торгували відібраними від своїх союзників кіньми. Ціна на коні стала разів у десятеро меншою від звичайної. Хоч покупці теж ризикували. Траплялися випадки, що вольський офіцер, продавши чужого коня, послав свого джуру, щоб той відібрав у купця „скарбове майно". Потім, розуміється, „скарбове майно" знову продавалося, як своє власне.

В ресторанах же ревло, танцювало, співало. То гуляли пільсудчики — переможці. Були поміж ними і наші таки „уенеровці". Пропивалося награбоване майно.

Голова нашої комісії по здачі зброї та майна, Кудрявцев, особисто людина ідеально чесна та надзвичайно вразлива, під враженням пережитого загинув наглою смертю.

А „правительства" нашого не можна було навіть з свічкою відшукати, неначе корова язиком злизала. Одні говорили, що воно у Варшаві, другі, що у Кракові, ще інші, що ніби-то його повезли поляки до Келець. У війську всі говорили, і не безпідставно, що обов'язком політичного центру є урегулювати відношення до нас з боку вчорашніх союзників. Не дочекавшись відомостей про місце перебування Петлюри з його міністрами, Омел'янович-Павленко рішає їхати до Варшави до французької військової місії і просити, щоб остання взяла під своє опікування інтерноване військо. Виїзжав Омел'янович — Павленко з досить рожевими сподіванками, бо коло нього крутився той самий плюгавенький французький полковник, що у свій час погрожував „повчити поляків", та ще француз із Полтавця Левінсон, що мав рангу капітана французької служби і належав до складу французької місії у Варшаві.

Проїздив Ом. — Павленко щось до двох тижнів. Скрізь йому співчували, а французи, за виразом самого Омел'яновича-Павленка, навіть „цікавилися" нами. Та реальних наслідків поїздка не дала за виключенням хіба петлюринської істерики, під час якої Петлюра написав своє „отречення" — заяву до міжпартійної наради в Тарнові. Петлюра чомусь сподівався, що Ом. — Павленкові поведеться у французів. А коли останньому не повелося, то Петлюра став вимагати від нового „правительства" на чолі з В. Прокоповичем, що заступив місце Андрія Лівицького, усунений Ом. — Павленка.

Де-яким нашим частинам довелося перебути в Тарнопольскому повіті місяців зо два. Нарешті, нас обібравши вкрай, посадовили в потяги і повезли на захід. Спочатку все ніби-то гаразд було: їдемо собі. Поминули Злочів, Красне, Львів, Перемишль, Ярослав і так доїхали до Ржешова. Тут сталася пригода. На станції наші люди мали обідати. Але комендант станції, бажаючи хоч чим-небудь нашкодити „гайдамакам", — польські патріоти так називають всіх українців, — наказав дати лише двадцять хвилин часу на обід цілого ешелону. Мене і коменданта обступили люди, пояснюючи, що за двадцять хвилин часу вони не вспіють навіть одержати обіда. Комендант категорично заявив:

— Через двадцять хвилин потяг піде.

Мені не подобався такий лаконичний тон, бо до того не було ніяких підстав.

— Забрать речі з вагонів і обідати, віддаю роспорядження, — а потяг нехай собі їде: для нас подадуть другого, коли треба буде.

Люди пішли обідати. Потяг простояв більше 3 годин, а потім рушив… тільки не на захід, а на схід. Нас повернули знову на Тарнопільщину, де ми просиділи ще днів з 10.

Об'їдаючи до останку нещасних Галицьких селян, бо поляки майже зовсім перестали харчувати нас, люди доходили до роспачу. Не бачучи ніякого иншого виходу зі становища, люди потроху розбігалися по Галичині, а де-які збиралися в гуртки, забирали поховану ними від поляків зброю і пішли добувати їжу на Україну. Поляки не перешкоджали тому.

Після всяких митарств нас перевезли до Вадовець, за Краковом, і посадовили в табори.

Само м. Вадовиці і табор знаходяться в багнистій нездоровій місцевості. Бараки для людей збудовані ще австріяками для полонених. Вони досить таки попідгнивали, груби порозвалювалися, вікна повибивано. А в них доводилося жити. Потроху, своїми власними засобами, почали частини лагодити бараки. Але й після „ремонту" бараки залишилися гіршими, ніж стайня у доброго господаря.

Перший день годували гороховою „зупою". На другий день обіцяли дати м'ясо. Та замісць м'яса почали годувати нас кониною, якої привезли відкілясь майже цілий вагон. Зразу люди не хотіли їсти конини. Але і не ївши не можна довго всидіти. Об'єктивні умови були такі, що боротьба могла дати лише негативні наслідки для нас. Коли перший раз зварили конину прихожу на кухню і прошу дати пробу. Кухар попереджав, що в казані конина. Нарешті виявилося, Що конина не така вже погана річ, лише смердить трохи. Та потім поляки почали дорізувати в нас же одібраних хирих та бракованих коней і варили їх для нас.

Згодом у слабіших людей почав розвиватися туберкульоз та инші хороби. Хорих ізолювати не було куди. Взагалі санітарна справа в таборах поставлена була нижче будь-якої критики.

Режим в таборах по — дурному суворий. Навколо таборів паркани із колючих дротів, а коло воріт варта. З табору можна вийти, лише маючи перепустку, яку на кожну окрему людину треба було просити у коменданта табору. Останній видавав перепустки терміном на один день.

Комендантом табору призначено поляка, — колишнього царського полковника. Він любив горілку і, будуча під чаркою, згадував частенько про „жітьйо" за царя Миколая? Ми йому не подобалися, бо хоч і билися з більшовиками, але і за царем не

плакали. При комендатурі були: господар, отой самий, що годував нас кониною, ад'ютант — страшенний спекулянт і хабарник та де-кілька канцеляристів — ото і вся адміністрація табору, в якому скупчилося біля п'яти тисяч інтернованих. Опріч нас в таборі, окремо від нас, тримали полонених червоноармійців. Останні були в жахливому матеріяльному стані. З ними поводилися багато гірше, ніж з нами. Взуття у них цілком роспалося і вони плели собі соломляники на ноги, або ходили у видовбаних з дерева „черевиках". А ходити доводилося майже по коліна в грязюці, помішаній з снігом. Жартуючи, наші козаки те імпровізоване взуття прозвали „польським флотом". Та пізніше і вони поплавали на тому — ж такі „флоті". Червоноармійці ходили худі, немов тіні.

Умови життя в таборах, розчарування своїх в союзниках та в їх „культурності", безвиглядність становища доводили слабіших людей до божевілля, або самогубства як-то трапилося в 40 Київській дивізії з лікарем С., що вжив стрихніну. Гарячі характери пробували боротися, але їх поляки або розстрілювали, або засилали до табору Домб'є, звався „Табором смерти". В той табор попадали і всі ті, що не погоджувалися з Петлюриною політикою як, наприклад Гавришко з товаришами. Нарешті, доля тисячі людей, які прислужилися Польщі відвойованням для неї Галичини, залежала від примхи трохи не кожного капрала з таборової охорони.

Власне всім роспоряджався ад'ютант, що любив одержувати навіть каблучки з пальців у подяку за перепустки.

Омеляновичові — Павленкові поляки дали для користування поганенький салон — вагон, у якому він і їздив увесь час од табору до табору, аж поки не спинився в Тариові.

Першими часами Петлюра зовсім не з'являвся до таборів, авторитет його, значно впав, особливо після занадто поспішної „евакуації" в Кам'янця.

Ще коли ми відходили за Збруч, од нас відокремився Гулий і з невеликим загоном продерся на Київщину. Там його здибав Котовський зі своєю бригадою і, поганявши трохи, нарешті зліквідував цілий його загін. Ніхто із нас не знав справжньої долі Гулого. Та невідомо звідкіль ішли чутки, що Гулий мав величезний успіх, що стан червоної армії на Україні майже катастрофичний і що по всій Україні палає повстання під гаслом: „УНР на чолі з головним отаманом Петлюрою". Тільки оте „на чолі" могло бути ниткою, по якій догадувалися про дійсне джерело чуток.

Згодом у таборі з'явилися „посланці від повстанців із України", які мали на руках мандати, підписані Петлюрою.

„Посланці" агітували за те, щоб Петлюра був „на чолі", бо так хоче Український нарід.

Петлюра рятував свого авторитета, вдаючи із себе щирого демократа. Особливо вразило його те, що ніхто не просив відмовитися од свого „отреченія". В першу чергу взявся він за організацію „парламента" Ради Республіки"; його зовсім не обходило, що той парламент не матиме за собою ніяких мас, опріч урядовців ріжних канцелярій, що емігрували до Тарнова. З ріжних „державних" елементів було зліплено „Раду Республіки". До складу останньої увійшли і представники земства України, які давно на Україні скасовано, і представники кооперації, які мали при собі вивезені з України гроші, і представники найріжноріднійших партій з програмами і без програмів. Для засідань новоутвореного „парламенту" влаштовано залу в тій же гостинниці „Бристоль", де містилася і вся петлюрина держава. До того часу, поки приготують залю, „посли" компонували свої декларації, вичікуючи урочистого дня.

Польська адміністрація в Тарнові. зразу — ж досить прихильно почала відноситися до урядування в „Бристолі". Польська поліція охоче візувала паспорти, що видавалися теж у „Бристолі". Певно місцева адміністрація мала відповідні директиви центру.

До Петлюри приїхав новий, звязковий старшина від Пілсудського, що був до того при Петлюрі. Одне слово, життя ніби-то входило в нормальні шори, і Петлюрина держава „надовго і всеріоз" улаштовувалась в Тарнові.

Тим часом, Петлюра скликав до Тарнова генеральський з'їзд. В своїх інформаціях Петлюра ніколи не скупував та на сей раз він сам собі носа втер. Поляки на весну 1921 року збиралися воювати більшовиків. Більшовики, мовляв, переконалися у своїй помилці і підшукують кому-б його владу оддати. Антанта от-от визнає Україну, розуміється тільки на чолі з Петлюрою. І багато, багато рожевих перспектив стелилося з петлюриного язика.

З'їзд більше реально уявляв собі обстановку, ніж Петлюра. Він прийшов до висновку, що єдиною рішаючою силою на Україні є український нарід, а не хто иший. І знову Петлюра інформував про повстання на Україні, і для доказу, вказував на факт прибуття посланців з України та перечитав рапорт від Бесарабенка, Голуба та инших отаманів, що ніби-то перебували на Україні. Малюнок справді робив не аби-яке враження: сидить собі якийсь там отаман на Україні, захопивши повіт чи навіть цілу губернію, і посилає рапорта: „приходь батьку Петлюра, сідай на коня і просто до Київа, бо тільки на чолі з тобою, батьку, житиме Україна".

Я піддав гострій критиці наївну віру в отаманів, яких я таки

добре знав. Коли за нашим тодішнім переконання мала рацію боротьба, то треба було для неї пошукати реальнішої бази, ніж Бссарабенки та Голуби.

В. Павленко навіть подав пропозицію організувати повстанче міністерство. Петлюра погодився на утворення „спеціального органу" для організації повстань, котрий підлягав би безпосередньо йому. Взагалі, Петлюра погоджувався на все, але військом і повстанням хотів керувати безпосередньо сам. Не маючи ні військового досвіду, ні хисту, він зовсім не надавався до ролі, яку на себе прийняв і за яку так завзято тримався. Він готовий зруйнувати все і все знищити во ім'я одинокої ідеї, яку він дійсно ісповідує: „на чолі з головним отаманом Петлюрою"

З'їзд висунув мою кандидатуру на керовника „спеціального органу", що мав організовувати повстання на Україні. У більшості було переконання, що мені доведеться в найбільшій мірі відхилити вплив Петлюри на дальніший розвиток подій на Україні. Петлюра мусів погодитися на мою кандидатуру.

Таким способом при самому висуненні моєї кандидатури уже передбачалося боротьбу. Мали стрінутися два погляди, виключаючих один одного. Петлюрина Україна на чолі з Петлюрою і мій — Українська республіка хоч би й Радянська. Що до особи С. Петлюри, то я оцінював його, як людину, нездібну керувати боротьбою, хоч иноді він виявляв просто артистичну здібність утримуватися в ролі хоч би й фіктивної влади. На мою думку, вождь повинен прагнути відповідальности, а не ухилятися від неї, як то робив Петлюра.

На тому-ж генеральському з'їзді було затверджено положення про вищу Військову Раду, завданням якої було реорганізувати цілу військову справу в Петлюри.

ІІІ Партизансько — Повстанчий Штаб

Петлюра покрутив щось тижнів зо два, а потім таки підписав мені доручення, на підставі якого я міг їхати до Варшави і Львова для полагодження взаємин між представниками польської влади і партизанським штабом, як вирішено назвати „спеціяльний орган", призначений для організації протирадянського руху на Україні.

Зміст того мандату такий:

> *Таємно*
> ПОСВІДЧЕННЯ
> Явитель цього — генерал-хорунжий Тютюник Юрко, командирується до міст Варшави і Львова в справах принціпового і практичного розвязання, в порозумінні з відповідними органами Польської влади та иншими при посередництві Нач. Укр. Військово — Ліквідаційної Комісії у Речі Посполитій Польській, генерал-поручника Зелінського, зв'язаним з покладеним на нього завданням питань.
> „*Петлюра*".
> Начальник В.-Пол. канцелярії *Виговський*

До речі, для „конспірації" Петлюрина військова місія у Варшаві була переіменована на „Українську Військово-Ліквідаційну Комісію у Речі Посполитій Польській". Комісія продовжувала виконувать ті самі завдання, що й місія[4].

З тим папером і виїхав я до Варшави. В моє завдання входило вирішити питання і про матеріальну базу для будучої роботи. В цьому напрямку, як і в усіх, мої уповноваження формально були занадто врізані тим, що в документі помічено: „При посередництві… генерала-поручника Зелінського". Як я вже згадував, Зеліиський був військовим представником у Варшаві. Йому Петлюра дуже довіряв.

Приїхавши до Варшави, я зупинився в „Готелі-Польському", де містилася і військова місія Зелінського. Сам Зелінський мешкав не в „Готелі — Польському", а на окремому мешканні. Місія займала цілий поверх великого будинку і напевно витрачала чималі гроші на своє утримання.

На другий день зранку до місії приїхав Зелінський, я мав нагоду познайомитися з одною із найдовіреніших осіб Петлюри.

Зелінський, типовий старий російський генерал, гладкий ледачий ласун і. зовсім не робить враження розумної людини, хоч інтриган досить спритний. Дивився я на оцього „начальника місії" і думав:

— З такими представниками далеко не заїдеш. Але він не страшний Петлюрі, бо ні до чого нездатний[5].

На другий же день після мойого приїзду до Варшави приїхав і Гулий, що через Румунію перебрався до Польщі.

Від Гулого ми одержали інформації про його рейд на Київщину. Оповідав також Гулий про повстанців. Як пізніше виявилося, він теж перебільшував сили і значіння повстанців.

Зелінський вирішив використати наше прибуття до Варшави і намовив нас піти увечері до клубу, де збиралося товариство емігрантів ріжних націй, які стояли на ґрунті боротьби з Радянською владою.

В польському генштабі довідалися про наш приїзд до Варшави. Це до певної міри було передчасно і зіпсувало настрій Зелінському, бо він уже зробив роспорядження свойому помішникові Бондарівському написати меморандум французам, поминаючи поляків.

Мене власне не дуже турбувало те, що Петлюра обмежив ініціативу, доручивши зноситися зо всіма лише через посередництво Зелінського. Великих надій на всякі допомоги з боку французів чи поляків я не мав, залишаючись вірним основній своїй лінії, що, врешті, рішаючою силою на Україні є маса. А з масами я сподівався зв'язатися без посередників. Поїхав до Варшави на вимогу Петлюри, який вважав недопустимим по відношенню до поляків провадження будь-якої акції без відома польського генштабу. А поляки досить ревнивими були і зовсім не подобалося їм, що ми збираємося звернутися до французів.

Увечорі Зелінський попровадив мене та Гулого до клубу емігрантів. Коли ми увійшли до помешкання клубу, що займав декілька поганеньких кімнат, представник Грузинської еміграції якраз робив доклад про захоплення Грузії Червоною Армією. Він закликав спільними силами боротися проти „насильства". Та серед авдиторії, що складалася десятків з двох людей, які апатично слухали промову, заклик не знаходив відгомону — не для боротьби народилися ті люди. Посидівши з годину, ми вийшли. Пізніше довідався я, що клуб одержував субсидії від польського генштабу.

Меморандума до Ніселя — начальника військової місії (французької) у Варшаві — компонував Бондарівський, великий спец в справах меморандумів. Він так само любив гроші, як старий Зелінський жінок, і де тільки можна було, гарбав їх до своєї кешені. Разів кілька його мали віддати до суду, але кожний

раз Петлюра боронив Бондарівського. Такай спец дуже потрібний був Петлюрі.

Поляки вживали заходів, щоб Нісель не прийняв мене як до того вже було трапилося з Петлюрою. До нас, ніби-то випадково, заскочив офіцер з другого відділу польського генштабу — капітан Чарноцький, і почав намовляти звернутися до начальника польського генштабу. Чарноцький незавидний миршавенький чолов'яга, але хитрий як сам сатана. Зелінський погодився звернутись і до начальника польського генштабу, а поки-що почав збиратися до Ніселя, бо той уже через капітана Левінсона повідомив, чекає нас.

До помешкання французької місії зовсім близько, але Зелінський сідає в авто і через хвилину ми під'їхали. Позавсім, місія, чи то пак „комісія" Зелінського мала де-кілька авто, не зважаючи на те, що інтерновані в таборах їли напівздохлу конину і гинули від туберкульозу в холодних гнилих бараках.

В прийомній чекати не довелося. Зараз же по приїзді Нісель прийняв нас. Говорив він досить добре російської мовою. Робить враження людини розумної. Він перечитав нашого меморандума, якого я відмовився підписати, вважаючи освітлення фактів у ньому, що не відповідають інтересам України. Він розглянув і мапу, а потім обереже почав натякати на бажаність погодження з російськім монархістами, яке в перспективі, він гадав, може забезпечити Україні „федерацію з небільшовицькою Росією". Нарешті, він сказав, що пошле нашого меморандума до Парижу і, як „друг України", додасть відповідних висновків, а поки-що порадив працювати з поляками. Виявилося, і перед тим, як говорити з нами, Нісель порадився з начальником польського генштабу — генералом Развадовським.

Були ми і в генерала Развадовського. Останній, прийняв нас в помешканні польського генштабу, у власному кабінеті. З балачок мені стало ясно, що генерал Развадовський цілком поділяв думки Пілсудського що до виконання Ризького договору. Развадовський запевнив, війну припинено лише для того, щоби краще підготовитися до нової боротьби з більшовизмом та що після формального замирення Петлюра фактично одержуватиме від Польського правительства більшу допомогу, ніж до того. Развадовський робив враження дуже облесливої людини. Він просто пухом стелив, балакаючи, м'яко стелив. Він і не гадав залишити українців.

А зараз вживе усіх заходів, щоб допомогти нам. Принціпово він погоджувався зо всім, про що „дипломатично" торочив йому Зелінський, який для більшого враження навіть царського „георгія" начепив на українського жупана. Зброї і всякого

військового майна обіцяв Развадовский відпустити у великій кількості. Технічні питання наказав вирішити капітанові Чарноцькому.

Я умовився з Чарноцьким, що до мене в Тарнів буде прислано з генштабу офіцера, який і буде посередником між мною і ріжними органами польської влади на місцях. А приймаючи на увагу, що на відтинку проти України стоїть штаб VI Польської армії, я повинен був виїхати і до Львова, щоб умовитися на місці про техніку руху людей до кордону на Україну.

Я вже збирався виїзжати з Варшави, як раптом до мене заходить Тимченко, якого я знав за особистого ворога Петлюри. Тимченко був знаменитий лише тим, що в чистому полі серед білого дня капітулював з добре озброєною і боєздатною українською „сірожупанною" дивізією перед поляками 1919 року. Зо всіма попередженнями про конспірацію Тимченко повідомив, що зі мною хотять бачитися „люди, — які можуть багато зробить в нашій справі", що є то українські патріоти і що побачення з ними мене ні до чого не зобов'язує. Прізвища де — кого з них він обіцяв сказати мені лише, коли я погоджусь на побачення. Чому, думаю мені не піти та не подивитися, що воно там за патріоти? Я дав слово. Тимченко назвав Ханенка, Грохольського та Подгурського, але тут же зазначив, що Ханенко є не цілком відповідною особою, за те Грохольський та Подгурський є „цілком наші люди"… Особисто я на був знайомий ні з одним із названих „патріотів". Знав тільки, що Ханенко колишній великий землевласник і сахарозаводчик, був господарем гетьмана Скоропадського — чимсь подібним до міністра гетьманського двору.

Увечері я познайомився з „патріотами". Вони обсіли навколо столу і крадькома поглядали на мене. Опріч Грохольського та Ханенка, були тут брати Подгурські, Хорват і ще де — кілька чоловіка.

Хорват і один з Подгурських почали своєрідне інтерв'ю зі мною. Потім багато говорили про свої впливи в Європі й ссобливо в Польщі.

А все — ж були то надзвичайно оригінальні типи. Для них ніби-то і не було революції. По їхньому відбувся звичайний грабунок їхнії дібр, а тому "во ім'я вищої справедливости" все повинно бути їм повернено і селянство має бути покараним. Мене цікавили не так їх принціпи „вищої справедливости", як самий спосіб покарання українського селянина, якого гадали вжити оті архичорносотенці. Виявилося, що для того нема ніяких реальних можливостей, бо Антанта, за виразом Хорвата, „велика сволоч". Надії на інтервенцію посипалися. Але віра в свою правоту творить надію. І Хорвати вважали за найбільш доцільні почекати, поки

більшовики самі розбіжаться, а нарід, похнюпивши голови, прийде просити „своїх панів" повернутися на Україну.

— Ми тут будемо сидіти. Сидітимемо і поглядатимемо на схід, де замісць залізниць, радіо, аеропланів, — будуть ходити валками чумаки та на великих шляхах гулятимуть розбишаки, побираючи податок з усякого, хто йде і хто їде. Отож і попросять нас: Ратуйте! — з патосом говорив Подгурський.

Найрозумнішим з них все-ж був Ханенко, що ніби-то зважав на факт революції, не любив згадувати про „вищу справедливість", а лише міркував, що можна реально відібрати від селян та робітників із того, що вони здобули за революції.

Решта „патріотів" робили враження маніяків. Розуміється, що свої наміри Ханенко маскував „державними інтересами".

Пізніше ця група „патріотів" стала осередком „союзу хліборобів України", що заснувався у Варшаві. В тому союзові переважали польські елементи. Вони таки справді малі добрі звязки з польськими державниками, бо коли треба було дістати візу на в'їзд до Польщі, або виїзду, чи полагодить якусь иншу справу, то через „хліборобів" це можна було швидче зробити, ніж з наказу самого Пілсудського[6].

Врешті і „хлібороби" обіцяли мені всяке співчуття зі свого боку. Я не вірив у щирість їхніх обіцянок, бо коли — б узяти всерйоз їхні запевнення, то мені ще тоді нічого не залишалося-б робити, опріч негайного виїзду в Радянські Держави для віддачи себе в роспорядження хоч би й не української, але Революційної влади.

Повів ще нас Зелінський до гостинниці „Брюль". Там садів Борис Савінков зі своїм штабом. Але-ж то таки дійсний ворог України! Як звичайно у таких випадках, він дуже гарно говорив та не договорював. Всі питання принціпового характеру на його думку повинні вирішитися не то в установчих зборах, не то в „свободно — избранных советах". Він мріяв про „третю Росію", що має простягтися від Карелії до Кабула, від Дунаю до Камчатки. Борису Савінкову допомагав його брат Віктор — гуляка хлопець. Там же крутився капітан Ресселевич та инші.

Савінков певно мав досить сердечні відносини з польським генштабом, тому що при нас разів кілька звонили туди по телефону. Мали силу мап з польського генштабу. Борис Савінков цікавився більше всього контактом всіх протибільшовицьких сил.

Я поставив питання про територіяльне розмежування сфер діятельности. Борис Савінков усякими способами намагався поминути це „несвоєчасне і дражливе" питання, та, нарешті, принціпово погодився на мою пропозицію, яка зводилася до того, що на Україні робимо лише ми — П.-П. Штаб… Розійшлися,

запевняючи один одного у великій приязні.

Навантажившись усякими запевненнями про співчуття та допомогу, я вирушив до Тарнова. А по дорозі трапилася знову маленька оказія, що характеризує тодішні настрої деяких вищих офіцерів польської армії. Сиджу я собі в переділі першої класи. Згодом до переділу вступав польський генерал і, зиркнувши у мій бік, сідає коло вікна. Сидимо і мовчимо. Приходить кондуктор повірять білети. Подав генерал військовий документ подорожи. Такий же документ подаю і я. Генерал звертав увагу на мій документ. А тут неначе навмисне кондуктор тикав йому мого документа. На Документі помічено і „начальна команда військ польських". Певно генерал рішив, що мав справу з не аби-якою персоною, хоч я і вдягнутий був у цівільний костюм.

— Генерал-підпоручник, — рекомендується.

— Генрал-майор Полозов, — відповідаю російською мовою.

Генерал також починає по-російські:

— Дозвольте узнати, пан є росіянином?

— Так, росіянином з армії ген. Перемикіна.

Починається балачка. В результаті виявляється, що бодай не старі знайомі — обидва служили у першому сибірському корпусові. Згадуємо бої проти німців. Далі заговорили на політичні теми.

Я вилаяв Савінкова (всі з армії Перемикіна лаяли Савінкова). Генерал спочатку обережно, а потім сміліще почав нарікати на Пілсудського. Тяжко зітхнувши, він усе-ж та згадав за „мінувшее жітьйо". Відносний між нами ставали ніби і зовсім дружними.

Раптом на одній зі станцій входить до нашого переділу польський полковник. Привітавшись з генералом, він глянув на мене і:

— Пане генерале! Вибачайте! Не пізнав я вас у цівільнім.

А потім звертаючись до польського генерала каже;

— Пан генерал не знає? То є… і називає моє ім’я і прізвище.

Хвилина замішання. Потім я пояснюю, що їзджу інкогніто по документах польського генерального штабу, а тому ніяк не міг поводитися инакше. Та вже балачка не була такою інтимною, як до того.

В Тарнові треба було все організувати спочатку. Та було принціпове питання, на якому місці загальної схеми, хоч-би Петлюриної держави поставити П.-П. Штаб[7]. До якогось міністерства, чи до чого иншого треба було його пристосувати. Чому-ж він мав окремо висіти в повітрі? Инакше виглядає справа, коли всі гуртом знаходяться між небом і землею, а инакше виглядає вона, коли хтось окремо починає теліпатися. Багато Петлюра мав „державних апаратів" і до одного з них міг

приділити і П.-П. Штаб. Так думав і я і пропонував узяти оперативний відділ Генштабу (який уже він там не був) і використати його для цілей повстання. Однаково тому відділові не було чого робити. Та Петлюра мав тенденцію побільшувати кількість центральних інституцій до безконечности. В результаті 19 міністерств і ні одного повітового комісара, навіть тоді, як Петлюра перебуває на Україні. Подавши відповідного доклада, я вирушив до Львова. В допомогу мені Петлюра додав Кузьминського, якого уважав за дуже вірну особисто йому людину.

у Львів я приїхав з листом від Чарноцького до майора Фльорека, що працював у штабі шостої польської армії. Треба відмітити, що і у всіх т. зв. „пілсудчиків" була подвійна підлеглість — одна по чисто військовій лінії, а друга по лінії „Польської організації військової" (П. О. В.), головним відпоручником якої у Львові був майор Фльорек.

У Львові бачився з командиром 6-ї польської армії — ген. Галером і його начальником штабу, Стаховичем. Вони, видко, мали уже відповідне роспорядження з Варшави, тому з ними не довелося багато говорити. Техничний контакт з нами повинен був тримати майор Фльорек, якому „доручено це зверху", як сказав Галер. Розуміється, що збоку останнього, а також і всіх його співробітників, не було затримки в напрямку всіх обіцянок що до звязку з Україною.

З Фльореком умовився про техніку.

Я не надавав значіння обіцянкам, знаючи, що поляки ніколи їх не виконували. Та мені ходило, щоб вони, принаймні, не перешкоджали нашій роботі, чого швидче сподівався, ніж допомоги.

Тоді — ж при штабі 6-ої польської армії залишено Кузьминського, який повинен був у першу чергу заснувати становий пункт у Львові і перепускні пункти на кордоні.

Само собою, що і Петлюра повинен був якусь компенсацію давати Пілсудському за протекторат останнього. Тоді якраз поляки збіралися „повставати" на Горішньої Шлезьку і набірали добровольців по всій Польщі для тої авантури. Петлюра запропонував і свої послуги, розуміється не для того, щоб самому особисто воювати з німцями. Він „дозволив" інтернованим воякам своєї армії допомогти полякам „визволити" Горішній Шлезьк. Поляки використали той дозвіл по своєму. Ріжними способами вони примусили бідуючих людей у ганебній ролі.

Раз, їдучи вже під час бешкету на Горішньому Шлезьку по залізниці, стрічаю на Краківському вакзалі де-кілька козаків з Вадовицького табору. В одного перевязана рука, в другого на

голові намотано, той на милиці… Привітаюся і питаю:

— Що це з вами, хлопці?..

— Та ми-ж повстанці… на Шлезьку повставали.

— Проти кого? — питаю.

— А дідько його знає проти кого. І німців били, і поляків, і жидів і всіх, що не хотіли повставати, били. Кого наказано було, того й били!

— Та-щож ви подуріли чи що? — кажу: не було чого робити? На бісового батька здалося вам оце воювати з німцями то-що, коли ті люди нічого злого нам не заподіяли!

— Авже-ж, що не заподіяли… Та що ми мали робити коли поляки у Домб'є були погнали-б, як-би ми не пішли в „добровольці". А так — два з половиною долари на день та ще й возять тебе, як пана своїми залізницями, — усміхаючись, пояснив мені козак.

Голод та терор зробили своє. Люди, яким до живих печінок допекала война у себе дома, пішли бити нещасних шлезьких робітників та селян, що нехотіли повставати самі проти себе. А „добровольці" попали до списків польських патріотів. А польська дипломатія інформувала світ про „стихійне повстання" на Шлезьку, Ксьондзи на „Ясній Гурі" в Ченстохові та й по всій Польщі господа хвалили, що допоміг тому „повстанню" та покарав „невірних швабів". Оттакі трапляються оказії на світі білому та ще й в центрі культурної Європи.

Так Петлюра платив чужою кров'ю Пілсудському за його ласку[8].

IV Отаманія і провокація

Становище було — б трохи комічним, коли-б воно не мало в собі ніяких елементів трагізму. Я намагався не мати безпосереднього стику з Петлюрою і вважав за найбільш відповідне підлягати безпосередньому або першому квартимістру, або начальникові Генштабу. Взагалі я не мислив собі П.-П. Штабу інакше, як лише в складі генштабу, незалежно від якости останнього.

Генштаб не хотів мати справи в такими небезпечними речами, як повстання, щоб не стратити свого авторитету на випадок невдач. Зате Петлюра дуже хотів, щоб П.-П. Штаб підлягав йому безпосередньо. Кому я хотів підлягати, той мене не хотів, а кому я не хотів безпосередньо підлягати, той як раз хотів мене мати в підлеглості. Хоч від усіх сепаратно працюй! Так примушено мене працювати з Петлюрою.

В першу чергу оголосив я одверту війну „тарнівським повстанцям". А воювати було з ким. „Немов сарана, лежали вони покотом по всіх, коридорах і залах гостиниці „Бристоль", де росташувалася Петлюрина держава. До того були-то не так собі аби-які повстанці, були то „представники мас" — так вони говорили.

В останньому запевняв усіх і Петлюра. А всі гуртом і зокрема звали себе отаманами.

Ті отамани були дуже спритним народом. Не менше 99 % з них ніколи і проти кого не повставали. Треба було об'єктивно проаналізувати їх доклади, щоб переконатися, що є то звичайні шахраї. Не дарма-ж вони, невідомо якими шляхами, добували від поляків і документи на право жити в Польщі, і військові документи подорожі, і навіть субсидії. Для прикладу варто взяти найпопулярніщих отаманів, що терлися того часу коло Петлюри.

Був такий отаман Голуб. Колись він дійсно зробив бешкет на Брацлавщині і тим собі „добув слави". Він ще і в початку 1921 року писав довжелезні доклади та звіти Петлюрі ніби-то з Брацлавщини. До одного докладу додав навіть чудесно розроблені схеми. Повідомляв, що мав дуже великі бої, розуміється раз-у-раз успішні, що і надалі буде триматися, хоч йому і тяжко. Він просив і Петлюру рушати на Україну, „бо весь нарід хоче, щоб жила УНР на чолі з Вами, пане Головний Отамане". А на кінці всього просив грошей і то як найбільше, бо „ми-ж ще грабуємо" писав. Ще нагадував Петлюрі, щоб той не вірив фахівцям, бо і народ їх не любить, тай він, Голуб, з козаками буде підлягати тілько безпосередньо „Головному

отаманові". Привів доклада посланець.

Петлюра передав мені Голубового доклада і звіти і тут же сказав:

— Бачите. Чекають. Усі чекають. І дають дуже цінні вказівки що до організації П.-П. Штабу — він повинен підлягати безпосередньо мені.

Я скептично поставився до всього, що писав Голуб і навіть до його „вірноподданіческих почувань". Через два тижні приблизно мені довелося виявити, що Голуб і не збірався їхати на Брацлавщину. Сидів собі він з бандою кількістю в чотирнадцять чоловіка в Збаражському повіті. Иноді продирався він через кордон виключно з метою грабунку. Пограбував кілька прикордонних цукроварень і повернувся пропивати награбоване. Я вимагав од Петлюри, щоб він дозволив мені, будь-якими засобами, забрати Голуба од кордону. Петлюра не погоджувався, та мені допоміг сам Голуб. Він, будучи п'яним, вчинив бешкет уже на Збаражчині. Поляки його заарештували і після того „славний отаман" Голуб зник із обрію.

Найнахабніша і найпідліша отаманська компанія зібралася у районі м. Рівне. На чолі тої компанії стояли: Басарабенко, Щербанюк, Трейко. Вони працювали на спілку з Рівенською поліцією і розвідочними органами штабу VI Польської армії. Зібрали коло себе десятків зо-два „війська". Нещасни люди було оте „військо". Вони були цілковититими рабами „батьків — отаманів". Через отаманів лише могли вони дістати короткотерміновий документ на право перебувати в Рівенському повіті, через отаманів і годували їх поляки. На випадок непослуху, людину забирали до польської тюрми, били, нівичили і нарешті або судили, „за більшовизм", або забирали до „табору смерти". Траплялися випадки, що неслухняний просто зникав — його „виводили в росход".

Отамани жили непогано. Випивали собі потроху, мали по дві, по три жінки.

Розуміється, що й отамани повинні були віддячувати полякам. І вони віддячували. Вони робили наскоки через кордон, і, повертаючись назад, ділилися здобичею зі своїми покровителями — поліцією та польськими офіцерами. З польських офіцерів особливо підтримували отаманів поручник Шашкевич та Глязер.

Між іншими для сторонньої людини не буде зрозумілим — чому у зв’язках з отаманами та і взагалі в цілій роботі, яка провадилася всупереч з переговорами і договором у Ризі, фігурують майже виключно поручники, рідше капітани, а ще рідше старше начальство. Таке явище не було випадковим.

Робилося те по певній системі з наказу, що виходив от самого Пілсудського. Вживаючи такої системи, центр, на випадок якого конфлікту на кордоні, міг скласти формальну відповідальність на отих самих поручників, а з поручника багато не візьмеш. Його, звичайно, переводили у такому випадку в якусь частину на захід. Усі ті поручники були завзятими „пілсудчиками" і в де-якій мірі пригадували Петлюриних отаманів, бо визнавали над собою владу лише „коменданта Пілсудського". Одно слово як у приказці: — чорт чорта назнав та на обід позвав.

З Рівенською кумпанією отаманів було тяжче управитися ніж із Голубом. Вони міцно засіли там. Ходатаєм їхнім перед Петлюрою був Григорович-Барський. А той умів написати! Читаючи „посланія" тих отаманів, дивуєшся — як може людина так щиро, так чистосердечно брехати; можливо, що, брешучи цілий свій вік, вони вважали брехнею те, що звичайна людина уважає за правду. А збоку художнього ті „посланія" теж заслуговують уваги. Висновки у всіх однакові: „Хай живе Україна тільки на чолі з тобою, пане головний отамане Петлюро!" і… давай гроші!

Григорович — Барський — старий приятель Петлюри, і Петлюра йому довіряв. Був він таки добрий пройдисвіт і видурював у всіх, що можна.

Я вимагав у Петлюри, щоби зо всіми отаманами і взагалі повстанцями він зносився виключно через П — П. Штаб, який так таки і залишився сепаратною установою, що підлягала безпосередньо Петлюрі. Як звичайно, Петлюра пручався. Мені повелося з'єднати по цьому питанню проти Петлюри майже всю тарнівську еміграцію і навіть де — яких Петлюриних міністрів. Тоді Петлюра формально погодився зі мною. За якийсь тиждень коридори „Бристоля" було увільнено від „повстанців", які розійшлися, хто куди, посилаючи на мою голову всіх мешканців пекла.

Рівенська кумпанія, до певної міри сама засипалася. „Пілсудчики", допомагаючи отаманам, використували їх і для дешевого здобуття ріжних документів розвідочного характеру. та розвідочними матеріялами цікавилися не одні поляки. Французи платили за документи франками. А польська марка раз-у-раз чемно хилилася перед франком. Сталося таке і на цей раз. Отаманам подобалися франки і вони почали возити частину „продукції своєї праці" французам. Це виявилося і „пілсудчики" зірвали зносини з отаманами, хоч і не надовго. Останні мусіли роспорошитися.

Бесарабенко та Григорович — Барський помимо всього все-ж роздобули у Петлюри мандати на „звільнення України". Зроблено

це було цілком таємно від П.-П. Штабу. Та і яка тут роля будь-якого штабу, коли „головний отаман — батько „пестить, милує, або карає своїх дітей маленьких „батичків-отаманчиків". То-ж ціла стихія, так би своєрідна ідилія. Хіба-ж можна вкласти стихію в якусь там систему? — Лихо тільки в тому, що була зовсім не стихія, а отаманьско — провокаторська злочинна компанія, яка мала і свою власну систему і свої методи для руйнації всього здорового, що намагалося вип'ястись із тої трясовине, в яку запровадив Петлюра тисячі емігрантів.

Були ще отамани иншого типу, так наприклад Волинець, який рішив провадити політику на власну руку і заснував „організаційний штаб Всеукраїнського Національного Союзу" з програмою об'єднати все населення без ріжниці партій, поглядів та соціяльного положення. До того союзу входило з десяток пройдисвітів. Волинець безпосередньо підписав умову про співділання з Борисом Савінковим. Був ще Тимченко, якого я вже згадував — познайомив мене з „партіотами". Тимченко мав контакт із монархістами, давав, розуміється, за гроші, ріжні інформації Польському генштабові і окремо французам.

Окремо від решта отаманів перебував на Волині Яворський (Карий). Він одержав наказа від П.-П. Штабу вирушити на Україну і виконав його. Карий одержав зброю у Рівенських „пілсудчиків" і з невеличким загоном продерся на Київщину.

До П.-П. Штабу для звязку було надіслано від польського генштабу поручника Глязера. Він привіз військові „документі подорожи". Ті документи з вимоги П.-П. Штабу видавалося людям, що їхали на Україну. Документи мали силу тільки до Львова. У Львові люди одержували нові документи і гроші для проїзду на Україну. Взагалі справа руху по залізницях до кордону і перехід через кордон було добре поставлено. При потребі, відбуваючим на Україну видавано зброю, гранати то-що. Все видавалося у Львові зі штабу шостої польської армії. Швидко Глязер почав запроваджувати свою політику в Тарнові. Після декількох натяків він нахабніше заговорив зо мною про ріжні внутрішні недоладності Петлюриної держави.

— Знаєте що, — каже мені раз Глязер — ми рішили зробити так, що цілу військову справу передати вам, а Петлюра собі залишається головою директорії…

Була то звичайнісінька провокація.

— Хто саме отой „ми"? — питаю.

Глязер мовчить.

— Ви, поручник Гляаер, „решили", чи може чоловіка з двадцять отаких поручників?..

Так і не відповів мені Глязер. Але „пілсудчики" народ не

гордий — Глязер залишився і надалі звязковим при П.-П. Штабові.

Об'єктивні умови сприяли мені що до знищення отаманії. Петлюра взагалі ніколи не витримує фронтальної атаки на нього. Поставивши перед ним питання руба, можна сподіватися, що він формально раз-у-раз погодиться. Але ніколи не треба забувати, що Петлюра намагатиметься неприємну йому справу провалити, атакуючи її з тилу або тихо підкопуючи. Так він погодився і на моє призначення, не маючи иншого виходу. Він і сам хотів, щоб на Україні повстали. Ще й як хотів! Та не хотів знати ніяких штабів, які щось би мали робити. У нього є своя власна оригінальна ідея: український народ, а на чолі того народу Петлюра — визволитель. Не хотілося йому поділяти лаври, як не уявляв він собі й України без Петлюри.

Найбільше сприяло роботі П. — П. Штабу те, що Петлюра зайнятий „Радою Республіки" та ще Омельянович-Павленко допікав йому. Відбулося відкриття „парламенту". Потім більше тижня вибірали голову. Потім тижнів зо два утворювали „парламентарний" кабінет. Нарешті новий прем'єр В. Прокопович, оголосив декларацію, суть якої зводилось до висновку: анархія внизу походить від анархії зверху, від голови.

Петлюра цілком спокійно задивлявся на будучину своєї держави. А спочатку, коли почалися переговори поляків з більшовиками, він дуже занепокоївся. Та потім йому повелося побачитись у Варшаві зі самим Пілсудським і той запевнив Петлюру в своїй дружбі та допомозі. Оскільки факти ствердили запевнення Пілсудського, цеб-то, оскільки поляки фактично ігнорирували те, що творилося в Ризі та допомагали Петлюрі, останній перестав журитися та досить сміливо сміявся з „ризької кумедії", як він звав переговори, що проваджено їх в Ризі, та які власне вже приходнли до кінця. Не дуже зажурився Петлюра і тоді, коли було вже підписано Ризького договора та послано його на ратифікацію.

Головним референтом у Пілсудського по українському питанню був Юзефський, що одночасово перебував і незамінним товаришем міністра внутрішніх справ у Петлюри. Йому підлягали всі „пілсудчики", що працювали в напрямку заграбування під польский вплив України. Через нього-ж Петлюра одержував усі субсидії від поляків. До самого дня ратифікації Ризького договору Петлюра зі своїми міністрами урядував у Тарнові цілком одверто. В Тарнові, власне, перебували тільки верхи „Державних апаратів", а решта урядовців знаходилася в Ченстохові. З матеріальної сторони ті, що сиділи в Тарнові не так уже бідували, а були й такі, що гуляли на всі заставки. В Ченстохові жилося гірше. Там

потроху наростала опозиція.

В міру того, як наближайся термін ратифікації Ризького договору, поляки почали потроху тиснути на Петлюру. Та це тиснення теж було своєрідним: поляки мусіли вимагати скасовання всього, що немилим було Петлюрі, і в першу чергу „Ради Республіки", яка хоч нічого власне не робила, але говорила багато. Все було хоч і в мініятурі, проте, як у порядних людей: інтерпеляції, законопроекти, з першим, другим і третім читанням їх, вотуми довір'я, чи недовір'я і такс инше. Були то курси парламентаризму. Петлюрі дуже не подобалося, що про його особу говорять, та що й критикують часом. Але не очевидна недоцільність існування „парламенту" була причиною його смерти, а якраз оте тиснення зі сторони Юзефського, про яке я згадав.

Потім Петлюра утворив „позапарламентарний кабінет" на чолі з Пилипчуком: фактичним керовником кабінету став Ніконський, що відограваь при дворі Петлюри щось подібне до ролі Протопопова — Распутіна.

Завданням Пилипчукового кабінету було замаскувати діяльність проти Радянської України після ратифікації Ризького договору. На практиці це виглядало дуже просто: Пилипчук наказав на бланках усіх установ не вказувати міста, в якому та установа перебуває, а писати „місто постою". А в залі, де до того засідала „Рада Республіки", почали відбуватися концерти українських пісень. Поляки охоче ходили слухати співи.

По суті нічого не змінилось в житті Петлюриної держави в звязку з ратифікацією. Юзефський переконував, що ратифікація власне є дурницею, але треба назовні де-що змінити. У де-кого з емігрантів виникла думка про перенесення Петлюриного гнізда десь до иншої держави. Поляки-ж уживали всіх заходів, щоб і надалі залишити Петлюру в Польщі.

Опріч „Сина України", що друкувався в друкарні польського міністерства війни, у Варшаві почала виходити „Українська Трибуна", на яку видали субсидію поляки.

В Тарнові не переставали друкувати протирадянську літературу для пересилки на Україну. Ця література цілими десятками пудів транспортувалася поляками до Львова, звідкіля вже і розсилалося до кордону для перекидки на Україну.

На роботі II.-П. Штабу ратифікація договору теж не відбилася зовсім, та робота розвивалася, набирала певного темпу і ширшого розмаху. Один Кузьминський вже не справлявся з роботою у Львові, йому було послано П.-П. Штабом де-кілька старшин для допомоги.

П.-Ї. Штаб повинен був посилати зніти про свою роботу

Петлюрі, його генеральному штабові і Польському Генеральному штабові, що і робив регулярно. Розуміється, що за таких умов, в яких працював П. — П. Штаб не могла бути дотримана належна конспірація. В результаті Радянське правительство послало полякам першу ноту, вимагаючи припинення роботи П.-П. Штабу.

Штаб VI-ої Польської армії уже розформували. У Львові зорганізовано було екснозитуру Польського Генштабу ч. 5, на чолі з майором Фльореком. Від експозитури мені надіслали запрошення спішно приїхати до Львова. Сідаю і їду. По приїзді в експозитуру показують мені ноту Радянського Правительства з 26-травня 1921р. і пропонують написати проекта відповіди. Ніколи до того не доводилося писати мені нот. А тут довелося писати не аби-яку ноту, Сів, подумав і написав. Послали проекта ноти до Варшави. Там де-що виправили (небагато) і ухвалили. Конфлікт ліквідовано. А II. — П. Штаб продовжує свою роботу при допомозі поляків. Виявилося, що писати дипломатичні ноти не так уже тяжко, особливо, коли ті ноти ні до чого не забов'язують. Потім проекти відповіди на всі ноти радянського правительства в справі П.-П. Штабу редагувалися мною, як начальником того штабу, що відповідав за всю роботу.

Поза внутрішньою боротьбою в Петлюриній державі я намагався, поки-що до можливого максимума, зробити П.-П. Штаб незалежним від „пілсудчиків".

Поляки стали помічати мою тенденцію і повели політику для того, щоб паралізувати мої наміри.

Якийсь час Петлюрина держава в Тарнові набирає притягаючої сили для всіх, що мріяли про владу та про визволення своїх дібр (награбованих дідами та батьками) від селян та робітників. Ще в січні місяці до Тарнова приїздить генерал Кірей, відпоручник Врангеля. Крутився він у Тарнові щось більше тижня, мацаючи грунт: чи не схилить Петлюра своєї голови перед Врангелем, визнавши останнього головнокомандуючим усіх протибільшовицьких сил. Не повелося йому в Тарнові — Петлюра не відмовлявся від співробітництва й з Врангелем та союзу з ним, але, будучи сам „головним", ніяк не погоджувався визнати над собою ще головнішого. Так ні з чим і поїхав Кірей з Тарнова.

Приїздила ще делегація від українських емігрантів з Кубаня. З ними Петлюра довго провадив балачки, які все-ж не дали реальних наслідків.

Вже коли було зорганізовано Раду Республіки, до Тарнова приїхав полковник Гнилорибів. На якійсь, йому одному відомій, підставі Гнилорибів уважав себе за представником не лише донських козаків, а всього козацтва, навіть і кубанців. Приїхавши

до Тарнова, Гнилорибів увесь час піячив по ресторациях і поза ними. Так піячив, що навіть на „урочисте" засідання Ради Республіки, яке відбулося в присутності „представника від козацтва", навіть на те засідання з'явився Гнилорибів таки добре випивши. Проте ШЯ перешкодило йому виступити з промовою перед Радою Республіки. Гнилорибів, захоплювався хистом української еміграції влаштовувати політичні центри за кордоном і навіть „парламенти". Говорив Гнилорибів щиро, проте той комплімент бренів досить іронічно в умовах емігрантської дійсности; іронічно, помимо волі самого Гнилорибова та його слухачів.

Справді, „центрів" було аж занадто багато. Петлюра, Макаренко та Швець, Василь Вишиваний (він же і Вільгельм Габсбург), Скоропадський, Петрушевич. „Всеукраїнська" Рада у Відні, — усе то буди центри, що вважала кожний себе зокрема і лише себе, за верховну владу над українським народом, не рахуючи вже „центрів", що були при всіх отаманах та отаманенятах.

„Внутрішні сили" теж липли до Петлюри. Ще не залишили його соціялісти-революціонери, а вже „хлібороби — державники" з Румунії надіслали постанову про підтримання Петлюриної держави. Варшавські „хлібороби — державники" — Хорвати та Подгурські — теж стали лояльним до центру У.Н.Р., хоч і не надовго.

V За кулісами дипломатичної кумедії

Робота П.-П. Штабу давала задовольняючі для нас наслідки. Треба було готуватися до вирушення на Україну. За планом П.-П. Штабу таке вирушення повинно було відбутися в другій половині травня. До того-ж часу поляки обіцяли влаштувати справу матеріального постачання і підготовити транспортування до кордону загонів з усіх родів зброї, загальною кількістю біля п'яти тисяч бойців. Петлюра теж ніби-то погоджувався з планом П.-П. Штабу. Про тс П.-П. Штабові не довелося вирушити тоді, коли він хотів.

В половині травня Петлюра заявив, що треба почекати. Щось ніби-то ще не було готове. Петлюра власне посилався на несприятливу міжнародню ситуацію і на те, що в Польщі напевно стане до влади новий кабінет, якій більше допоможе повстанню, ніж нинішній. Поляки й собі почали крутити. Вони неначе й хотіли задовольнити вимоги П.-П. Штабу, але хтось їм у тому перешкоджав, — не то Англія, не то Франція, — одно слово, „дипломатичні тавмниці" і більше нічого. Поляки натякали, що на осінь не виключена можливість війни проти війни проти більшовиків. Що воно там було, хто на його тиснув — невідомо. Тому П.-П. Штаб примушений був залишитися в Польщі.

В червні П.-П. Штаб переїхав до Львова. Причини для того були ріжні. Поляки, помітивши мою тенденцію звести їхній вплив на роботу П. — П. Штабу до мінімуму, намагалися перевезти штаб десь у таке місто, де краще, ніж у Тарнові можна було зорганізувати контроль над його роботою. Львів поляки не вважали за цілком відповідне місце для нашого перебування — боялися нашого контакту з галичанами. Вони збиралися нас перевезти або до Варшави, або до Люблина. З Тарнова треба було виїхати, бо все, що робилося в Тарнові, через тиждень ставало відомим в Харкові.

Петлюра хотів позбавитися безпосереднього сусідства П.-П. Штабу, бо останній перешкоджав йому провадити кумедію з отаманами, з якими Петлюра зносився поза П.-П. Штабом. Ті зносини переводилися через Даценка, персонального Петлюриного ад'ютанта. Знову-ж не хотілося і Петлюрі відпускати далеко від себе штабу. Він боявся, щоб Штаб не став більш незалежним від нього, ніж було до того часу.

Я хотів перевести П.-П. Штаб до Львова. Це давало мені можливосте безпосереднього сполучення з Україною. Та й до

галицьких справ вважав я конечним придивлятися, бо в моїй голові не містилося ніколи — як може Україна відмовитися від кількох мільйонів українців, що прагнули прилучення до неї. Перемогло моє бажання — штаб вирішено перевести до Львова. Глязер замовив окремого товарового вагона для перевезення канцерярії, прокламацій й иншого приладдя. Працівники штабу поїхали в особливому потягові, маючи військові документи подорожи.

У Львові нас уже чекали. Для нас було звільненою будинок біля парку Кілінського. Там і росташувався штаб. Мені і де-яким співробітникам довелося міститися в готелі „Європейському".

В тому-ж „Європейському" готелі мешкало й більшість польських офіцерів з експозитури ч. 5. Готель знаходився в самісінькому центрі м. Львова. Польські офіцери поводилися досить таки не конспіративно. Черев якийсь тиждень уся обслуга та адміністрація готелю знали, що в кімнаті готелю росташувався „Штаб Тютюнника". Швидко до готелю стали прибувати ріжні біженці з України і просили показати їм штаб або мене самого. З'явилися і комерсанти, що разом із нами емігрували з Поділля. В більшості то були люди, що в свій час добре заробляли на Петлюриних комбінаціях, доставляючи до війська ріжні речі. Вони теж прочули про штаб, — з них добрі розвідчики, — і пропонували свої послуги для „визволення України". Вони, справді, намагалися вдавати дуже заклопотаних долею України. Про те не тяжко було помітити, що комерсанти не погано почували себе і „на чужині". Оті спекулянти, напевно, в тридев'ятій країні почували-б себе не гірше, ніж у Львові та Кам'янці. Здібність мати зиск на всякій оказії, на всякому нещасті у того роду людей величезна. І єдиною метою їхнього існування є зиск. Одним із засобів одержати той зиск було й оте „бажання визволити Україну". Вони навіть обіцяли дати одяг та взуття в борг, але тільки після початку повстання на Україні. Зараз же просили авансів та задатків на заготовлення потрібних речей.

Невідомо, які відносини були у тих комерсантів з експозитурою ч. 5, але як раз їх до мене припроваджував сам поручник Ковалевський, що потім відограв не аби-яку ролю в роботі штабу.

З переїздом до Львова апарат П.-П. Штабу мав поширитися. Зараз же приступлено було до реорганізації цілого штабу. До цієї роботи притягнено офіцерві ген. Штау, на чолі з Юрком Отмарштейном. Вони мали перевести реорганізацію цілого штабного апарату. Тоді-ж приступлено було до організації цівільного керування, що було доручено Добротворському.

Офіцери польської експозитури ч. 5 і, особливо, майор

Фльорек та поручник Ковалевський взяли активну участь в реорганізації. Навіть занадто активну взяли вони участь. Намагалися бути на всіх засіданнях П.-П. Штабу. Це мені зовсім не подобалося. Потім у всіх відділах штабу поляки обов'язково хотіли насадовити і своїх офіцерів. Врешті, вони мали своїх офіцерів лише в канцелярії, пресовому та розвідчому відділах.

Бажаючи застерегти себе від нашого сполучення з галичанами, поляки запропонували Ю. Отмарштейнові зорганізувати розвідку і на Чехію, де скупчилася галицька еміграція. В такому випадку обіцяли вони дістати більші суми роботи П.П. Штабу. Отмарштейн мені про все докладав, хоч поляки й робили йому пропозицію таємно від мене. Він довго крутив голову полякам і, нарешті, коли треба було поширювати роботу на Чехію, запропонував полякам звернутися в тій справі до мене, щоб я видав відповідного наказа. Пам'ятаючи історію з Глязером в Тарнові, поляки не насмілилися вдруге робити мені провокаційну пропозицію.

Поляки мають свою особливу вдачу і вживають своєрідних методів у політиці. Пілсудський „персональний приятель" Петлюри та Савінкова, а „пілсудчики" удають з себе персональних приятелів тих осіб, з якими їм доводиться працювати, виконуючи завдання свойого шефа. Оте „приятельство" є одним із засобів, якими користуються поляки для досягнення своїх політичних цілей.

Спеціяльно для роботи з П.П. Штабом експозитура ч. 5 у Львові сформувала третій відділ тої-ж експозитури. Явним завдянням цього відділу було замаскування роботи П.-П. Штабу. Опріч того, віділ третій мав завдання, допомагаючи нашій роботі, в той же час контролювати її. На чолі 3 відділу було поставлено пор. Ковалевського. Йому підлягали всі польські офіцери, що працювали при П.-П. Штабові. Недалеко від кордону було зведено „постерунки", які, маючи своїх людей на самому кордоні, переводили в життя завдання П.П. Штабу. Постерунки перекидали людей, літературу та зброю від кордону на схід. Найінтенсивніше працювали постерунки: Рівненський, Тарнопільський та ще Коничинецький.

Постерунки були зорганізовані в таки й спосіб. Формально на чолі постерунку стоїть польський офіцер. Фактично переводить усю роботу співробітник П.-П. Штабу, якого названо „керівником праці". В Рівно начальником постерунку поставлено пор. Білявського, в Тарнополі пор. Нагліцького, в Коничинцях пор. Шоліна. Постернку працювали в повному контакті й за допомогою штабів 12 (в Тарнополі) і 13 (в Рівно) дивізій.

Коштами поляки П. П. Штабу безпосередньо не постачали.

Часом видавали, порівнюючи, незначні суми на цілі розвідки в напрямках, які цікавили лише самих поляків. П.-П. Штаб одержував аванси від Петлюри, який в цілому з усіма своїми „державними апаратами" був на утриманні поляків. Постерунки в грошовому відношенні цілком залежали від П.-П. Штабу і йому здавали відчити.

Разом з поширенням П.П. Штабу він переходить у нове помешкання. В старому помешканні коло парку Кілінського (вул. Пулавського, ч. 1), залишається тільки становий пункт, через який проходили всі прибуваючі до штабу люди. Сам П.-П. Штаб перейшов у помешкання колишнього штабу VI польської армії на Львівському передмісті недалеко від станції Львів-Підзамче (помешкання бувш. санаторії „Киселькн"), частину якого займала експозитура ч. 5.

В тому будинку було відведено помешкання й мені з родиною. Влаштувалися, порівнюючи, добре.

Два рази на місяць посилалося вичерпуючі звіти про роботу П.-П. Штабу в Львові і Польському Генштабу. Дуже цікавився тією справою сам Пілсудський, бо санкцію на цілу роботу було дано ним.

Радянські держави посилали полякам ноту за нотою. Ті ноти через польський генеральний штаб надсилалося до П.-П. Штабу, де ми компонували відповіді на них. Зовні виходило: „і я — не я, і хата не моя" — поляки ніби — то чесно додержували умови Ризького договору, а Радянський уряд тільки марнував час і папір, посилаючи оті ноти.

Поза всім внутрішнє життя П.-П. Штабу, йшло своїм темпом. Всякий прагнув досягти своєї мети. Поляки всіма засобами намагалися остаточно залигати нас. Так залигати хотіли, щоб нам не було вороття. Ми пручалися.

Поляки вжили старих, як світ, методів. Вирішили вони спробувати, чи не вплине на голови співробітників П.-П. Штабу алкоголь. Почалися „товариські вечорі". Пам'ятаю раз повернувся я з Тарнова і застав таку вечірку в ресторані „Європейського" готелю. З співробітників П.-П. Штабу були лише другорядні особи. Керував усім поручник Ковалевський — великий „спец" що до випивок. Побачивши мене, Ковалевський почав запрошувати до кумпанії. Я відмовився. Ковалевський образився.

— Розумію, — казав Ковалевський, — розумію вас: ви приїхали з своєї столиці і певно дуже стомилися.

Ковалевський звав Тарнів нашою „столицею" з очевидною ціллю ущипнути мене. Треба було дати належну відповідь.

— Тарнів, — кажу, — гарне місто: має свою досить славну історію. В свій час Тарнів був і Польською столицею.

— Але-ж ні! Пан генерал певно помиляється, — гуртом загомоніли польські офіцери.

— Не попиляюся. Пригадайте — но свою історію…

Чоловіка з п'ятнадцять польських офіцерів не могли, чи може вдавали, що не можуть пригадати, щоб Тарнів коли-будь був польською столицею. На другий день Ковалевський знову поцікавишся, коли-ж Тарнів був їхньою столицею. Я пояснив йому, що 1863 року у Тарнові був інтернований австріяками Ленгевич, що два дні був диктатором поліських повстанців.

Вживали поляки впливу і через жінок. Та все-ж мали вони невеликий успіх і то лише за гроші. Так сталося з Кузьмінським, який став вірнішим полякам, ніж Петлюрі.

То був період, коли Східня Галичина ще тільки приходила до нам'яти після героїчної, але нещасливої боротьби проти поляків за своє визволення. Приходила до нам'яти і від того страшного удару, якого завдав їй Петлюра своєю спілкою з поляками. Галичани почали щукати між „петлюрівцями" непетлюрівців. В Галичині, хоч і помалу, наростали знову активістські настрої. Стикаючися з ними, я це відчував. У них не було ясної політичної лінії. До більшовиків мали вони негативне відношення й все чекали, коли на Україні щось переміняться. Допомоги в своїй боротьбі вони сподівалися тільки з Київа, „тоді як там буде український уряд", бо органично вони не могли припустити, щоб дійсний український уряд міг погодитися на віддання Української Галичини полякам. Петлюру і вважали за зрадника, а Радянський уряд за чужий собі, оскільки останній ніби-то не цікавився галицькими справами. П.-П. Штаб готувався до активної боротьби на Україні. Це було причиною, що галичани відносилися до нас не погано, зав'язуючи лише де-які перспективи з активною діяльністю штабу. Розуміється, що тут говорю я лише про інтеліґенцію, з якою доводилося стикатися.

Справа з вирушенням П. — П. Штабу на Україну затримувалася. Я рішив їхати до Варшави, щоб вияснити де-які чисто практичні питання в польському Генштабі. Приїхавши до Варшави, через Данильчука одержав наказа від Петлюри прийняти участь в з'їзді ріжних повстанців, який скликано Б. Савінковим. У Варшаві тоді уже не було Зелінського. Його таки довелося усунути, і він виїхав до Данцигу.

На місце Зелінського приїхав Данильчук.

З'їзд відбувався в помешканні по Маршалковській вул. Власне на мене з'їзд зробив враження, що на ньому не багато повстанців було. А коли прийняти на увагу те, що всіх учасників з'їзду було менше півсотні, то стане ясним, що то по суті за повстанчий з'їзд був. Більшість делегатів було зібрано в Польщі.

Відчиняв з'їзд сам Б. Савінков. Вислухали кілька привітань. З них цікаве привітання висловив полковник Девойно-Сологуб, який виступив від імени Пілсудського, польського уряду та польського генштабу. Він запевняв, що Польщаіколи не припинить фактичної боротьби проти більшовиків і рада буде підтримувати всяку протирядянську організацію. Само собою, що почути щось подібне від офіційного представника поляків, який до того ще був у формі польського генштабу, для зібрання було дуже приємним. Зібрання нагородило полковника Сологуба овацією. Після того п. Сологуб залишився на засіданнях до кінця з'їзду[9].

На з'їзді виявилося, що Б. Савінков і не збирався припиняти своєї роботи на Україні. Він там організував гуртки „союза защіти родіни і свободи", в який між иншим входили люди, що ненавиділи однаково і революцію і Україну. Були там елементи цілком чорносотенні. Наприклад. Одеська організація складалася з колишніх офіцерів білих армій і 1922 року виконувала директиви т. зв. „Кіріловцев" — монархістів. Представник Одеської організації теж був присутнім на Савінковському з'їзді. Працюючи з Петлюрою проти більшовиків, Б. Савінков одночасово всіма засобами намагався поширити свій вплив на Україні на перекір таки Петлюрі. Взагалі Б. Савінков набирав „всеросійського розмаху", за його власним виразом. В той час Б. Савінков уже мав якісь-то зв'язки з Парижем, куди часто літав на аероплані. У нього був контакт з російськими есерами.

Мною знову було піднято питання про розмежування роботи. Б. Савінкова те питання нервувало. Проте, він мусів погодитися на мою пропозицію, що всі його організації на Україні переходять до повної нідлеглости П.-П. Штабу. Б. Савінков повинен був повідомити їх про наше рішення. Посилаючи своїх людей через Украйну, Б.Савінков зобов'язався надсилати їх до П.-П. Штабу за дозволом для проїзду.

До кінця з'їзду я не дочекався. Мені треба було поспішати до Львова, куди виїхав Гулий — Гуленко з Румунії. По мойому повороті до Львова, на другий день приїхав і Гулий. Головною метою його приїзду було здобуття грошей від Петлюри на роботу організації в південній частині Правобережжя. З собою він привіз вичерпуючі звітні роботу свого штабу. Приїхав Гулий у Польщу офіційно з польською візою.

Роздобувши грошей, Гулий повернув до Румунії, при чому цінності перевезено було через кордон з польськими печатками під виглядом дипломатичної почти. Люди, яких надсилав Петлюра до Гулого, теж за допомогою поляків їхали через польсько — румунський кордон просто до Кишиньова. Польські

представники в Румунії допомогали Гулому і в той час намагалися взяти його штаб під свій вплив. Я-ж все намагався виявити, коли-ж поляки дадуть змогу П.-П. Штабові вирушити на Україну. Для того треба було перевезти з таборів людей до кордону та забезпечите їх всім для походу. Поляки від імени Пілсудського запевняли, що все буде готове в першій половині вересня. ІІ.-П. Штаб працював як найінтенсивніше, намагаючись навздогнати те, що змінилося на Україні не на користь П.-П. Штабу.

Иноді в балачках зі мною Ковалевський та Фльорек натякали, що згодом П. — П. Штаб одержить значні суми безпосередньо з Варшави. Ті суми повинні піти на фінансування самого повстання на Україні. Момент видачі тих сум вони чомусь ставили в залежність від одержання польським правительством золота з Москви, яке радянське правительство повинно було дати Польщі, згідно з Ризьким договором. Запишалося враження, що Радянське правительство посилає золото до Варшави для того, щоби поляки використали його для зорганізовання та підтримки повстань проти того Радянського правительства. Певно і в Москві здебільшого знали про велику зацікавленість поляків золотом. Коли не помиляюся — представник Рад. — правительства Карахан поставив перед поляками питання руба приблизно такого змісту: Радянське правительство передасть полякам золото лише тоді, коли останні фактично перестануть підтримувати ріжні протирадянські організації. В першу чергу вимагав Карахан вислати з Польщі кількох впливових емігрантів, які стояли на чолі протирадянського руху, та одержували допомогу від поляків. До списку осіб, що вимагалося вислати з Польщі, попав і я.

Фльорек та Ковалевський детально інформували мене про переговори польських уповноважених з Караханом. Польське правительство намагалося можливо довше відкладати підписання договору з Караханом, щоби як найдовше дати можливість проводити протирадянську роботу Савінкову, мені та инш. Про всякий випадок я був цілком забезпечений від несподіванок і міг спокійно працювати, не оглядаючись на Домбського (польський уповноважений) та Карахана. Фльорек і Ковалевський чомусь були упевнені, що з тих переговорів нічого де буде, бо польске правительство не допустить „втручання більшовиків у внутрішні справи Польщі". Отже — ж і робота П.-П. Штабу була ніби — то „внутрішні справи Польщі".

Сподіванки завели Фльорека та Ковалевського. Договора про наше виселення з Польщі таки було підписано. Само собою, що ми у Львові занепокоїлися. Майор Фльорек рушав до Варшави, щоби одержати дальніші вказівки відносно співробітництва

експозитури ч. 5 з П.-П. Штабом. Вирішено було до повороту майора Фльорека не вносити ніяких змін у взаємні відносини П.-П. Штаба з експозитурою. Та, як виявилося, ціле наше занепокоєння з приводу підписання договору було даремним.

На другий день після свого від'їзду зі Львова, майор Фльорек надіслав нам заспокоюючу телеграму. А на п'ятий день повернувся й сам з Варшави. У Варшаві йому наказано, щоби усе залишилося, як було перед тим, пояснивши, що від підписання договору до його виконання часу мине немало, та що можливо й зовсім не доведеться виконувати того договору.

IV В колі інтриг

Здихавшись неприємного йому сусідства П. — П. Штабу Петлюра роспочав таємно від мене повстанську політику на Україні. Безпосередніми помішниками собі в цій справі він узяв свого ад'ютанта Даценка та начальника канцелярії Виговського. Вони надіслали Басарабенкові мандата „отамана Київщини", вислали на Україну Щербанюка, Трейка та инших. Його висланці їхали на Україну і робили всупереч директивам П.-П. Штабу, які теж підписував Петлюра.

На Україну посилалися Петлюрою люди, злочинно-карна діяльність яких на підставі фактів і документів була доведена П.-П. Штабом.

Опріч того, Петлюра і через П.-П. Штаб надсилав де-коли отаманів, даючи їм директиви таємно від мене. Так між иншим, було надіслано Шепеля. Шепель одержав офіційне уповноваження через П. — П. Штаб на де — кілька повітів Поділля. А від Петлюри він мав таємну директиву заступити Мордалевича, уповноваження якого охоплювали цілих три губерні Правобереіжжя. До того — ж після переходу Мордалевича на бік Радвлади, наказом за підписами Петлюри і моїм заступником замісць Мордалевича — призначено Яворського (Карого). Оскільки останнього підтримував я, Петлюра уже не довіряв йому.

Шепель виїхав на Україну і, заманивши до себе Яворського, обезброїв його і збирався „вивести в росход". Яворському пощастило втікти від Шепеля. Цікаво: Шепель заявив Карому, що заарештовує його „з наказу Юрка Тютюника". Треба зазначити, що Шепель одержав зброю і навіть коней від поляків і з кількома десятками людей перейшов кордон, на Поділля за їхньою допомогою.

Елементи деморалізації та роскладу мали собі підтримку з боку „верховної влади" і боротися проти них було надзвичайно тяжко, особливо з того часу, коли вони переходили на Україну. Ті людці один проти одного інтригували. Одне одного провокували і взагалі своєю поведінкою цілком виправдовували дану їм назву бандитів.

Та й самого П.-П. Штабу не залишав Петлюра у спокою. Він увесь час намагається до складу штабу включити своїх клевретів. Опріч Кузьмінського, до П.-П. Штабу надіслало було Петлюрою свого колишнього головного прокурора — генерала Мошинського та инших. Ця компанія, улаштувавшись у штабі, нишпорила скрізь, і щоб показати роботу, наговорювала Петлюрі ріжних

дурниць. Останній їм вірив, бо то-ж були „свої вірні люди". А ті люди фактично був вірнішими тому, хто сьогодня ліпше платив. Вони вже, поминаючи Петлюру, служили просто полякам. Між іншим, майже всі вони співробітничали і в „Рідному краєві" — органові польської дефензиви (контр-развідки), завданням якого було провокувати галичан.

Я вже згадував Мордалевича. Особисто я його не знаю. Але всі люди, яких я поважав, характеризували особу Мордалевича, як людину, що не провадить боротьби з мотнвів особистих. А таких було мало. Мордалевич був популярною особою серед протирадянських ватажків. Тому я настояв на призначенні командуючим групою — територіально — три губерні. Не тяжко собі уявити кожному, яку моральну депресію викликав перехід Мордалевича на бік Радвлади, перехід без сумніву ідейного характеру. Тоді вперше промайнула в мене думка, чи часом об'єктивні умови на Україні не зміняються в бажаний нам бік на стільки, що відпадав вже рація озброєної боротьби.

По своїому переході на сторону Радвлади Мордалевич в своїому листі до мене з дня 22/VI 1921 року, між иншим, писав:

„Я прийшов до переконання, що майбутність українського народу будується тут… Отже, вказуючи на недоцільність боротьби з якої будь точки погляду, раджу не губити даремно людей і не вносити заколоту і руїни в життя краю без жадної користи для тих же цілей, що сами ставите перед собою… Од керування II повстанчою групою одмовляюсь і дальнішу боротьбу проти Радвлади вважаю безперечно шкідливою для українського селянства і робітництва.

Разом з тим можу констатувати факт, що українська інтелігенція, перед очима якої пройшли всі революційні акції Радянскої влади і наші потуги до створення також чогось революційного, за останні часи, що-раз більше симпатизує Радянському будівництву України і разом виявляє негативне, а підчас і неприховано вороже відношення до закордонних і внутрішніх акцій УНР…

Коли — ж і доводиться говорити про симпатії до Вас революційних українських кол, то вони полягають лише в глибокому переконанні, що логіка фактів і події класової боротьби приведуть і вас до лав свідомих оборонців УСРР".

Я дав відповідь Мордалевичу. У тій відповіді писав: „з боку Росії немає ще гарантій, що не буде замаху на ті національні здобутки, котрі ми вже зробили. Коли буде дійсно вільною від експлоатації з півночи наша країна, тоді та ідея, за яку ми боролися і будем боротися, буде досягнута".

Одночасово з листом від Мордалевича було мені передано

листа від Н… — впливового члена Компартії України і відомого радянського діяча. Останній закликав припинити боротьбу. Дав я відповідь на другого листа, в якому писав: „можливо… прийде час, коли не буде росходжень між нами і вами".

Листування було припипено, бо я не одержав відповіді на свої листи. Це листування цілком щире, було єдиним світлим промінем серед темряви інтриг і провокацій, якими оплутували роботу П.-П. Штабу ріжні сили, що бажали використати ту роботу для своїх цілей.

Активну протирадянську роботу в Польщі провадили ніби-то лише два центри: П.-П. Штаб та Штаб Савінкова, що так і залишився в самісінькій Варшаві, в готелі „Брюль". Коло П.-П. Штабу гуртувалися елементи, які помимо иноді невиразного соціяльного обличчя, ясно ставилися принаймні до національного питання. На місце колишньої Россійської імперії утворити національні держави, які-б одна від одної політично не залежали-б. Ось широке гасло, що єднало ті елементи. Розуміється, що коло основного ядра липнули й елементи, що взагалі не мали ніякого сталого ідеалу опріч своїх вузьких егоїстичних інтересів. Останні елементи не мали впливу на основну лінію, що її проваив П.-П. Штаб.

Коло Савінкова гуртовалися ще ріжноманітнійші елементи, ніж коло II.-П. Штабу. Сам Савінков мав значний ухил в сторону „всеросійського" мірника, розуміючи під „всеросійським" всі країни і куточки, де колись-то ступала нога царського жандарма. Гуртувалися коло Савінкова і наївні романтики демократії, без будь-якої класової фарби і „тоже соціялісти" чи простісенькі чорносотенці. Всі вони не мали ні ясного соціяльного обличчя, ні виразно окресленого національного програму. Всі питання характеру соціяльного та національного вважали вони „дражливими" і не висловлювали одверто своїх поглядів що до їх вирішення. Про те і у них була спільна ідея, що об'єднувала їх: вони ненавиділи більшовиків, як партію, що йде на чолі пролетаріяту та переводить в життя диктатуру колишніх пригноблених класів.

Обом центрам і Савінковському і П.-П. Штабові поляки допомагали. Вони мали свої цілі. Еміграційні центри для них були тільки засобами. Метою поляків було знесилення Радянської влади, після чого гадали вони знову спробувати щастя, щоб відновити кордони Польщі з 1772 р. Навіть більше того: мріяли про Польщу від моря до моря та аж до Дніпра. Їхня політика вимагала використання всіх засобів проти зміцнення Радянської влади, яка, що не кажи, а таки поставила греблю польській експанзії на схід.

Поза впливами Савінковського центру та впливами П.-П. Штабу, залишалися елементи цілком анархичні, бандитські, які не бажали визнавати ніяких політичних центрів і навіть своїх власних не засновували. Та проте ті елементи являли собою певну руїнницьку силу. Їх використати теж вирішили поляки. Їхню енергію теж було направлено проти Радянскої влади. Починаючи від Гнилорибова, що був в якихось васальних стосунках з Савінковим і кінчаючи Махном, що перебував у Румунії — всіх збирали до себе поляки і всім допомагали „скидати більшовиків". Власне, перехід Махна до Польщі стався багато пізніше. Але вже в осени 1921 року поляки вживали заходів, щоб якось переправити Махна до Польщі.

На обрію знов з'явився осаул Яковлев, отой самий, що усвій час мав договір з Петлюрою про боротьбу проти більшовиків. Яковлев крутився десь коло Берестя, де була росташована і його „дивізія" на ріжних роботах. Коло самої границі на Волині він мав де-кілька гуртків своїх козаків кількістю 20–50 чоловіка, кожний. Ці гуртки за допомогою польської влади, робили наскоки на радянську територію „з метою розвідки".

Союз Яковлева з Петлюрою, як звичайно у Петлюри, скінчився скандалом — Петлюра не виплатив належних по договору Яковлеву грошей. Поясняв Петлюра свій вчинок тим, що Яковлев „награбував у десять разів більше, ніж йому належало". Хоч в договорі не було вказано, скільки саме належить пограбувати Яковлеву, останній уважав усе награбоване за свою військову здобич, до якої ніхто не повинен мати ніяких претензій, і вимагав заплатити йому по договору.

Якось приїзджає Яковлев до Львова. Стрічаю його у дворі, де містилася експозитура ч. 5. Виявилося, що і його „політику" підтримують поляки. Стрінувши мене, Яковлев зараз же рішив використати випадок. Заговорив про невиконані договір і просив моєї допомоги в одержанні грошей від Петлюри. Його прохання не дало ніяких наслідків, бо я вважав неможливим для себе устрявати до тієї брудні історії. Тоді Яковлев запропонував, щоб я взяв його до спілки собі. Цього я вже не чекав. Та хоч несподіванкою була для мене остання пропозіція, але я зразу відмовива від „союзу" з Яковлевим.

Осаул Яковлев ще не раз приїзжав до Львова і одержував од експозитури ч. 5 гроші, зброю та инше. Він підготовлявся вирушити з Польщі цілою дивізією, і через Київ пройти до Новочеркаська. Не знаю, які в його для того засоби були, але, як відомо, він навіть і не вирушив, не то щоб пройшов.

На Волині в м. Рівному з'явився полковник російської служби Чернов. Була то середнього росту людина, зі сивиною в голові,

аристократичного виховання. В П.-П. Штабі були відомості, що Черниов був уповноважений Чайковського, який перебував ніби-то в Парижі. У всякому разі невідомо де, а в Чернова була впливова рука, що його підтримувала. Він не дуже рахувався з місцевою польською владою і навіть з експозитурою ч. 5. Чернов зносився безпосередньо з польським генштабом і звідтіль одержував гроші для своєї роботи. Він видавав і редагував газету „Волинське Слово" в м. Рівному…

Чернову формально підлягав Яковлев. Опріч того, на пункті в Рівному, куди прибували польські репатріянти та полонені з України, в Чернова була своя військова частина, до трьохсот чоловіка. Ті люди мали зброю і були замасковані під виглядом. охорона пункту.

Чернов рішив увійти в контакт з П.-П. Штабом і з тією метою приїхав до Львова. Поляки в експозитурі, мабуть, мали якісь відповідні зарядження з Варшави тому, що почали досить енергійно тиснути на мене, щоб я погодився на контакт з Черновим. Довго довелося говорити. Чернов ще не раз приїзджав із тією метою до Львова. Проте до контакту у нас не дійшло. Який міг бути контакт між мною і людиною, що вірила лише в „Єдіную недєлімую Росію, во главе с конституціонним монархом?"…

Коли я мотивував своє небажання співробітничати з Черновим тим, що останній є ворогом України, то Фльорек, Ковалевський і навіть сам Юзефський „розуміли" моє принціпове небажання… Але енергійно радили піти на компроміс, бо Чернов зноситься безпосередньо з нач. генерального штабу і має велику протекцію з боку Французької місії у Варшаві.

Розглядаючи об'єктивно відношення поляків до мене в цей період, доводиться прийти до висновку, що одною з цілей, які вони, собі ставили, — було спровокування мене, а вкупі зі мною і цілого П.-П. Штабу на вчинки, які назавжди унеможливли-б для мене поворот на Україну. Звідціль походить і пропозиція Отмарштейнові працювати проти галичан, і тиснення на мене в бік контакту з чорносотенцем Черновим, який дивовижним способом перевернувся на представника Чайковського. Звідціль же походять факти, про які буду оповідати.

Було то коло провокаційних інтриг, в якому зорієнтуватися надзвичайно тяжко, не знаючи цілей польської політики що до України.

Розвідкою П-.П. Штабу відав Кузьмінський. Він працював у найтіснішому контакті і поляками і їм, а не кому іншому, вірно служив. Посилаючи розвідчиків на Україну, він, між иншим, давав їм отруєні цигарки, які йому для тієї мети видавали поляки. Робилося те цілком таємно від решти співробітників П.-П. Штабу,

а в тому числі і від мене. Здається не знав про те і Петлюра. Цигарками розвідчики мали труїти радробітників. Про цей факт довідався П.-П. Штаб лише із ноти Радправительства. Та полякам повелося заховати сліди, і вони сказали, що в ноті „звичайний наклеп". Аж 1922 р. я довідався, що „наклеп" був правдою, яка констатувала ганебний факт і що всією цією справою керував з доручення поляків Кузьмінський.

Минав і вересень. Поляки особливо завзято працювали. П.-П. Штаб за їхньою допомогою поширював свою роботу.

Наближався час, коли робота П.-П. Штабу повинна була бути закінченою. Не можна було держати в занадто довгому напруженні утворені на території Україні підпільні організації. Останнім треба було виявити, чи П.-П. Штаб думав виходити на Україну 1921 р., чи ні. А такої відповіди навіть я сам дати не міг, бо врешті рішаюча роля належала полякам. Від них і залежало — чи піде П.-П. Штаб на Україну. Вони рішали те питання безпосередньо з Петлюрою. П.-П. Штаб виконував техничну роботу і за неї відповідав. На мої запитання поляки ухилялися давати ясну відповідь, але говорили, що вирух відбудеться в осени.

В той час Копичинецький постерунок, не повідомляючи П.-П. Штабу, організовує наскок через кордон на с. Чемерівці на Кам'янечині, де перебував маленький відділ прикордонної охорони. Люди одержали від поручника Шоліна зброю, гранати і завдання. Польська кордонна охорона пропустила людей, що йшли на наскок. В результаті в с. Чемерівці дійшло до сутички і червоноармійці, бувши несподівано заатакованими, залишили канцелярію пункту. „Здобич" попала до рук Шоліна, який надіслав її через експозитуру до польського генерального штабу.

Одержавши звіт про „ініціятиву" у вигляді Чемеровецького наскоку, я категорично в писемній формі заборони співробітнікам П.-П. Штабу приймати участь в подібних справах. Перед поляками я запротестував. Організація наскоів у вигляді Чемеровецького, на мою думку, йшла всупереч планам П.-П. Штабу і тільки провокувала його. Завдяки енергічним заходам з боку П.-П. Штабу полякам не повелося перевести в життя наскок на Кам'янець, що вже був приготовлений, тим же ПІоліним. І гадки не може бути, щоб офіцер дійсної польської служби, Шолін, посмів на власну відповідальність робити наскоки на радянську територію через кільки місяців після ратифікації Ризького договору. Про ті наскоки знав польський генштаб, і робилися вони за безпосереднім завданням з Варшави. Шолін і після наскоку залишився начальником постерунку в Копичинцях.

Робота Гулого в Румунії майже не була під контролем П.-П.

Штабу. Гулий підлягав безпосередньо Петлюрі, котрий зносився з Гулим иноді через Штаб, иноді безпосередньо, даючи Гулому директиви, про які П.-П. Штабові не було відомо. Взагалі Штаб Гулого подавав у звітах, що на півдні України ситуація є такою, що коли ми не вирушимо на Україну, то на чолі повстання, яке повинно вибухнути стихійно, стануть монархісти.

В П.-П. Штабі були відомості, що з уповноваження Петлюри Данильчук провадить якісь переговори з польським генштабом у Варшаві. В тих переговорах активну участь приймав і Юзефський, До Варшави разів кілька їздили Ковалевський та Фльорек. До Львова приїзджали французькі офіцери з місії.

Савінков надіслав до П.-П. Штабу свого представника, капітана Гомоліцького, який вручив мені такого документа:

> *До генерального хорунжого Української*
> *Народньої Республіки пана Тютюника*
> Вельми поважаний Пане Генерале!
> Ліквідаційна комісія руського Евакуаційного комітету має за честь повидомити Вас, пане генерале, що для зносин з Вами в справах політичної праці на Україні руської групи є призначеним пан капітан Володимир Гомоліцький. Ліквідаційна комісія ласкаво прохає Вас, пане генерале, сприяти діяльністі пана Гомоліцського в мірі, яку знайдете можливою.
> Зі щирим поваженням *Б. Савінков.*
> 25/VII 21 року.

З усього було видно, що поляки до чогось готуються. Часом офіцери експозитури похвалялися, що швидко підуть „бити більшовиків". У всякоку разі в П.-П. Штабі не знали, чого можна чекати від поляків на завтра. Петлюра та його правительство в Тарнові мовчали. Тільки останнє прибрало бучну назву „Правительство повороту на Україну".

Годі було відгадати, що саме робилося у Варшаві серед Польського Правительства. Мені здавалося, що й там серед самих керуючих польських кол не було єдности в думках відносно підтримки П.-П. Штабу. Офіцери Польск. Ген. Штабу та експозитури ч. 5 раз-у-раз нарікали на польского міністра закордонних справ Скірмунта та на Яна Домбського за їхні договори з Радянським правительством.

Певно тільки, що і в самому польському уряді поміж його членами панувало дві думки. Одна частина міністрів, хоч про людське око, бажала виконувати підписані від імени Польщі договори, а друга — вважала можливим підписувати будь-які договори і не думаючи їх виконувати.

В Польському Генеральному Штабі не знали, яка-ж течія врешті переможе. Та власне Ген. Штаб не дуже то й уважав на думку своїх урядів, що змінялася майже кожного місяця. Ген. Штаб провадив свою політику за вказівками Пілсудського і що до нас додержував твердої лінії.

Де-кого з емігрантів польська влада таки вислала з Польщі, згідно з договором з Радян. Правительством. Між висланими опинився і Омелянович — Павленко, який власне тоді нікому нічим не загрожував, бо не провадив активної праці. Його Петлюра таки одставив від інтернованих вояків і певно не обійшлося без Петлюриного впливу і при висланні колишнього командарма з Польщі. Поляки віддячилися Омельновичові-Павленкові за його вірну службу під час війни з Червоними військами р. 1920. Розуміється, що Петлюра „нічого проти не мав", щоб і мене було з Польщі, та оскільки я працював активно і був у тісному контакті з Польським Генер. Штабом, останній не вважав можливим запропонувати і мені виїхати. Навпаки, Польським Генер. Штабом було вжито всіх заходів, щоби залитишити поки-що мене на терені Польщі. В Польському Ген. Щтабові збиралися виконати договор відносно мене в досить оригінальний спосіб: вислати мене з Польщі, тільки не на Захід, а на Радянську Україну, озброївши перед тим.

В експозитурі ч. 5 чомусь таки сподівалися, що з міністерства може приїхати до Львова урядовець і привезе мені паспорта для виїзду. Майор Фльорек, та пор. Ковалевський радили мені не прийняти паспорта, коли-б його було привезено. Своє відмовлення повинен був я мотивувати теж оригінально: зректися свого прізвища і для доказу показати свій паспорт на ім'я Полозова. Паспорт мені видано з Тарнопільського магістрату. Та всі ті заходи й поради намарно пішли, бо ніхто так і не приїздив із Варшави, щоб запропонувати мені виїхати.

Тим часом наближалася зима. П.-П. Штаб мусів так чи инакше кінчати своє існування. Ні я сам, ні співробітники не могли погодитися на перетворення Штабу на орган польської розвідки, вважаючи наш Штаб за орган бойовий.

Що до перетворення нас на польських розвідників, то й такі тенденції иноді можна було помітити у поляків. До зими залишалося лише де-кілька тижнів. Коли до зими Партизансько-Повстанческому Штабу не повелося-б вирушити на Україну, то мною було рішено перенести керуючий центр з Польщі та реорганізувати весь апарат знизу до верху. Поляки мабуть зрозуміли мої наміри і рішили і рішили використати їх у найбільше відповідний для себе спосіб.

VII Так Поляки виконують Ризький договір

Загальні умови не дали можливости за порівнюючи короткий термін налагодити як слід інформацію про дійсний стан на Україні. З місць надходили суперечливі інформації, які ніяк не могли стати за основу для того чи иншого рішення. Елементи, яким з ріжних причин не подобалася Радянська влада, по ріжному з'ясовували настрої мас. Та взагалі ті погляди не були правдивими зі значним ухилом в бік оптимізму. За кордон утікали, або давали відомості елементи, що ненавиділи Радянську владу, як таку, як владу класову. Вони залишилися в меншості під час великої боротьби, маси їх залишили, не пішли за ними. А вони намагалися інформувати нас про настрої та бажання мас. Вони молили, благали, вимагали „визволити їх від большовицько-російського ярма". Вони призначали „останні" дні, коли що можна було повстати. Коли ті „останні" дні минали, то добровільні інформатори знову вказували нові „найбільше відповідні" дні для „визвольного" повстання. Скільки їх і хто саме оті „вони" інформатори?.. Прийде час і вони самі про те скажуть, коли матимуть досить громадянської мужности. Та помимо всього, хоч і як тяжко було зорієнтуватися в ситуації на Україні, мені здавалося, Радянська влада зміцнюється, що комуністи дістали до своїх рук ключі від масової душі українського селянина та робітника, що найбільше активна частина населення і до того велика підтримує вже Рад. владу або, принаймі, відмовилася від боротьби з нею. Але ж то були мої суб'єктивні погляди, висновки, які в значній мірі базувалися на інтуїції. Аналізуючи об'єктивно весь інформаційний матеріал, що надходив до Партизансько — Повстанчого Штабу з України, в штабі доходили висновків протилежних.

Маючи на меті виявлення дійсної ситуації на Україні, у Партизансько-Повстанчому Штабі було вирішено послати для того спеціяльний загін, сформувавши його на польській території. Поляки охоче пішли нам на зустріч в цьому напрямку. Командиром загону призначено Нельговського. В його роспородження дано тридцять чоловік старшин та козаків. Усі вони приїхали з таборів через Львів до Рівного по документах подорожи, виданих експозитурою ч. 5. Частину зброї Нельговський одержав у Львові, а решту йому видано в Рівному зі складів 13-ої польської дивізії. Загін було озброєно кулеметами, рушницами, гранатами. Опріч того, дано досить динаміту то-що

для руйнування залізниць. Помішник Нельговського Б… у своїому докладі на моє ім'я пише: „…з першого дня свого існування загін мав тридцять добре озброєних людей…" На початку жовтня цей загін засобами Рівенського постерунка було перевезено до кордону та пропущено на радянську територію в районі с. Устя та м. Городниця. Загін пройшов де-кілька разів аж до р.р. Тетерева та Ужа, пробув на Радянській Україні до 20-го листопада, але дійсної ситуації своєчасно не виявив, бо навіть і за сприятливіших умов загін не вспів би виконати головного свого завдання за браком часу.

Петлюра, що весь час відволікав початок повстання, раптово надумався. Зараз же після виходу Нельговського з його загоном, Петлюра повідомив мене, що Партизансько-Повстанчий Штаб повинен приготовитися вирушити на Україну. Самий похід повинен був одбутися в другій половині жовтня. Поляки виявили значну енергію при підготовці виходу, хоч і погодилися зразу на зорганізацію в прикордонній смузі лише одної бойової групи коло п'ятисот чоловіка. Ця група мала стати організаційно оперативним осередком при масовому повстанні на Україні. Цілу історію безпосередньої підготовки та вихід цеї групи на радянську територію начальник штабу групи (умовно буду звати її південною), сотник Оксюк, у свойому докладі на мов ім'я з дня 9 березня 1922 р. так описує:

„В першій половині жовтня місяця керовникові постерунку, поручникові польської служби Шоліну, у Варшаві повелося дістати дозвіл на вивіз із Олександрійського табору в район постерунку двіста шостидесяти чоловіка козаків та старшин, під виглядом улаштування їх на роботи по ріжних фільварках Галичини в прикордонній смузі. В середині жовтня місяця із табору до ст. Копичнець прибула перша партія старшим та козаків Київської дивізії. Усіх прибуваючих людей малося росташувати по фільварках. Але за день до прибуття першої партії всі поміщики Гусатинського повіту зібралися в старості, де влаштували засідання, на якому ухвалили наших людей на роботи не брати. Про свою постанову зібрання поміщиків повідомило постерунок, в розпорядження котрого прибували люди. Коли 17-го жовтня прибула перша партія —225 чоловіка, то для законспірування праці постерунку і мети прибуття цих людей, вони були розміщені на горищі (чердаку) будинку, де містився і сам постерунок. Звідтіля всі прибулі, по заготовленню постерунком відповідних паперів на право перебування, партіями по 15–20 чоловіка розсилалися по ближніх селах, де і розташовувалися у заможніших селян-господарів по одному, по два чоловіка, ніби-то на роботи по сільському господарству. 21

жовтня прибула друга партія — 300 чоловіка, котра в спосіб першої була теж росташована по селах. Все де робили зі старостою Гусятинського повіту в повному контакті. Комісар поліції, довідавшись сторонніми шляхами, про прибуття до постерунку такої кількости людей, та підозріваючи тут замах проти Польщі, доніс належному начальству, помимо старости, зазначаючи, що в повіті неспокійно, що повіт переповнено українцями, що керовник постерунку та староста повіту Гусятинського мають багато спільного з тими Українцями.

На те донесення з міністерства внутрішніх справ було вислано комісію для розслідування правдивости донесення комісара поліції. Комісія, об'їхавши всю прикордонну смугу в районі постерунку та зробивши невеличку ревізію самого постерунку і, довідавшися в чому справа, не зробила і жадної перешкоди або допомоги і від'їхала.

22 жовтня на постерунок приїхав шеф відділу III-го експозитури II відділу штабу Генерального у Львові — поручник Ковалевський та наказав, щоб усі люди, які прибули із таборів та знаходяться в роспорядженні постерунку та співробітники самого постерунку повинні в сорокавосьмигодинний термін покинути терен Польщі, а в противному випадні вони будуть заарештовані та відправлені назад до табору. Знаючи, що в такий короткий термін залишити терен Польщі неможливо за відсутністю зброї, але щоб уникнути непорозумінь, я запевнив поручника Ковалевського, що всі люди на протязі зазначеного часу залишать терен Польщі…

Перехід кордону було призначено на ніч з 24 на 25 жовтня. До того, як рушити, люди всякий час були готовими, але не було зброї, яка за нашими відомостями мала прибути частиною з Варшави а частиною а частиною зі Львова. 24-го жовтня з Партизансько — Повстанчого Штабу приїхав полковник Палій з наказом про призначення його командиром групи („особливого призначення") і що група має перейти кордон 25 жовтня. Цього-ж дня було розіслано наказа всім зібратися до вечера 25 жовтня в лісі над кордоном, що на схід від с. Городниця. 25 жовтня ранком прибула зі Львова зброя: три кулемети системи „Максима" без сальників та ріжних і жадних запасових частин, двісті сорок рушниць російського зразку, один кулемет системи „Люїса" і 3200 набоїв. Уся ця зброя, за винятком восьмидесяти рушниць, виданих поручникові Дуткевичеві для його загону, що мав перейти кордон в районі Кам'янця, була перевідправлена на ст. Вигнанка, а звідтіля до лісу, де зібралися люди на фірах. Усіх старшин та козаків прибуло з таборів 525 чоловіка та на постерунку до того вже було 80 чоловіка ріжних утікачів з

України, які до часу вируху на Україну були приділені на роботи по фільварках. До вечера 25 жовтня всі люди, які були в розпорядженні постерунку, за винятком ста п'ятидесяти чоловіку що увійшли до складу загону поручника Дуткевича, зібралися у призначеному місці над кордоном (р. Збруч).

До цього часу на місце збору людей зі ст. Вигнанка було перевезено зброю, що прибула зі Львова і та, що була на постерунку. Останньої було: один кулемет системи „Максима" з належною кількістю стрічок, 50 рушниць, 12.000 набоїв і 50 пудів піроксиліну. Всю ту зброю тут же було роздано людям на руки. Її вистачило лише на половину людей. Більше зброї на терені Польщі нам ні відкіль було взяти, тому довелося людей, яким не вистачило зброї, вести на Україну неозброїними, з метою озброїти їх на Україні, захоплюючи зброю у більшовиків. Цього-ж 25-го жовтня групі було дано наказа перейти кордон (р. Збруч) в ніч із 25 на 26-го жовтня та роспочати оперативні дії проти більшовиків. При групі було 10 чоловіка кінних, що прибули з України…

Група мала переходити кордон на участку постерунку ч. 4 (місце постою — Підволочиська. *Ю. Т.*), завдяки чому нікому з людей постерунку ч. 5 (місце постою — Копнчинці. *Ю.Т.*), а тепер групі особого призначення, не були відомі місця переправ та бродів через р. Збруч. Для полагодження цієї справи зранку 25 жовтня було відряджено поручника С…, якому наказано обдивитися р. Збруч та найти переправу або брід. Поручник С. повернувся тільки вечором і доложив, що ні переправ ні броду не знайдено. Зараз же по його повороті відшукувати переправу було відряджено кінний роз'їзд та пішу розвідку з людей, які вміли плавати. Переправу було знайдено лише на ранок 26-го жовтня. Переправу вказали захоплені спекулянти. Переправою була млинова гребля проти с. Козина, що лежить на лівому боці Збруча, на котрій з польської сторони так само, як із більшовицької, було зроблено дротяні загороди. На цій греблі обома сторонами виставлялося кордонну варту. На ніч, призначену для переходу кордону групою, невідомо з чийого роспорядження з польської сторони, варту було знято.

З причини непереходу кордону групою в призначений для того час, група опинилася в дуже скрутному стаді. Переходити кордон ранком було неможливо. Більшовики бачили-б сили, що перейшли, а тому знали-б, які потрібно протиставити сили для нашої ліквідації, а з другої сторони такий явний перехід міг потягти небажані для Польщі непорозуміння… Зоставатися-ж на терені Польщі теж було майже неможливо… Та робити не було чого; довелося, наступний день перебути в тому місці, куди

зібралася група на передодні. Цілу ту ніч ішов сніг з дощем та великим вітром. Майже всі люди були одягнені в дрантя, шинелів половина людей не мала, а хто мав шинелю, то у неї цілим був лише комір, з котрого, поділившись від довгого ношення, поли та спина висіли до низу ґнотами. Більше половини людей були зовсім босими. І от у такому вигляді, при такому холоді люди перебували біля двох діб під одкритмм небом, недостача зброї й холод страшно відбилося на настрої людей — майже всі вони голосно виявляли своє роскаяння, що виїхали з табору.

Увесь день 26-го жовтня група перебувала коло кордону. Не трапилося ніяких перешкод з боку поляків. Як наступила темрява, група вирушила до місця переправи на р. Збручі. В групі було 457 чоловіка старшин та козаків. На всіх людей малося 4 кулемети системи „Максима", один кулемет системи „Люіса", 20 штук ручних гранат, 210 рушниць та 38000 набоїв до них.

Підійшовши до р. Збруча (до греблі, де малося переходити кордон), було вислано розвідку, яка знищила дротяні загороди з польської сторони (польську варту на ніч і на попередні було знято польською владою) і посунулося дальше греблею в сторону більшовиків. Перед самим кінцем греблі біля млина розвідка знову наткнулася на дротяні загороди (більшовицькі), котрі під шум млинового колеса було знищено так ловко, що вартовий червоноармієць, який кінці стояв на греблі біля будки, спеціяльно вабудованої для вартового, нічого не чув. Слідком за розвідкою було послано одну сотню кінного полку (в пішому ладу, бо коней не було), яка разом з розвідкою захопила млина. Вартовий червоноармієць, забачивши таку оказію, не зробив ніякого опіру і втік. Уже десь далеко він вистрілив.

На лівому березі річки Збруча проти греблі лежить с. Козинці, де довелося поставити заставу. Під охороною виставлених застав група продовжувала переправу через річку на лівий беріг"… Чи варто доводити, що про всю оту Копичинецьку історію чудесно були поінформовані у Варшаві не лише Генеральний штаб та Пілсудський, а й ціле польське правительство? Не ким-небудь иншим, а лише останнім було вислано оту саму комісію, що за докладом сотника Оксюка об'їхавши всю прикордонну смугу в районі постерунку, зробила невеличку ревізію постерунку і, довідавшися в чому справа, не зробила і жадної перешкоди чи допомоги і від'їхала. Поїхала собі комісія до Варшави і склала звіт, перед ким слід, що все робиться так, як заряджено згори. Поляки майже одвертою силою випирали людей на боротьбу, всуперечь договорові та нотам, що посилалося радянському правительству. Проте вислано людей напівозброєними, обідраними, босими… Польському правительству не шкода було

тих людей, бо вони були не поляками, не шкода було української крови, що, об'єктивно розглядаючи, мала литися в інтересах польського імперіялізму, що зазіхав на землі українського народу[10].

Той самий Шолін, що я згадував, — офіцер польської служби і начальник Копичинецького постерунку, зліквідував останній та вирушив укупі з південною групою на Україну. З собою він забрав і решту поляків, що були на постерунку.

Одночасово з південною групою в напрямку на Кам'янець було пущено поляками і загін сотника Дуткевича, що у свойому складі нараховував до двохсот чоловіка.

Після виходу південної групи, поляки в такий же засіб перевозять із таборів Каліша та Олександрова в район ст. Моквина, на Волинь, коло 1500 чоловіка, щоби зорганізувати другу „північну" групу. Ця група перебувала в районі ст. Моквина більше тижня. Всіх людей було росташовано по селах, що навколо станції. Місцева поліція виконувала ролю квартир'єрів та доставляла харчі. З тою групою мав рушати і Парт.-Повстанчий штаб.

Зі Львова від Парт. — Повстанчого штабу до Варшави та Кракова було послано по зброю поручника Полякова (Галайду). З Польського Генерального Штабу спеціяльною телеграмою викликають до Варшави поручника Ковалевського, де він одержує останні директиви. Поручник Поляков дістав зброю з Краківських та з Варшавських складів та привіз її до Львова.

До Рівного з Варшави було послано ротмістра Княжелуцького, одного з ад'ютантів Пілсудського, та полковника Славика з кадром пілсудчиків, що походили з України. Княжелуцький мав на місці влаштувати марш групи до кордону та самий перехід на радянську територію. Він мав належні уповноваження з Варшави і його вимоги виконувала вся місцева адміністрація. Полковник Славик мав инші завдання, про які мені повелося довідатися лише після повороту з рейда.

Для Партизан. — Повстанчого Штабу, по військових документах, було перевезено коней з Копичинець до Рівного. Коней пригнав Хмара перед тим з України і вони більше двох тижнів знаходилися на Копичинецькому постерунку. Вкупі з кіньми приїхав і Хмара зі своїм загоном через Львів залізницею.

Ще коли не було одержано зброї, я вже одержав од Петлюри наказа вирушити на Україну. Наказ мав ч. 65 і датований 17 жовтня 1921 року. Між иншим, у тому наказі Петлюра пише:

… „Доручаю вам — 1) Вивести з теренів Польщі та Румунії в призначені місця України певні військові відділи разом з Партизанско — Повстанчим Штабом. Ці відділи мають стати за

те ядро, біля якого згідно з планом слід скупчити інсурекційні сили, організовані нашими повстанчими організаціями та агентами" і т. д. Цікавою є згадка про Румунію, в якій ніби-то були якісь відділи. До того часу Гулий-Гуленко підлягав безпосередньо самому Петлюрі і фактично не було чого „виводити" з Румунії.

Нарешті, мені повелося при допомозі Фльорека та Ковалевського перевантажити зброю у Львові та направити її до Рівного. Вагон зі зброєю було причеплено до поспішного товарового потягу. Потім зі Львова вирушив і Партизансько-Повотанчий Штаб. Зі Штабом виїхав і поручник Ковалевський захвативши з собою майже всіх польських офіцерів та жовнірів, що працювали у відділі III-му експозитури ч. 5.

У Рівному поручник Ковалевський взяв із постерунку поручника Маєвського, поручника Аба та ще більше двох десятків чоловіка військових поляків. Усі вони потім приймали участь в збройній боротьбі проти Радянської влади на Україні.

Виряджаючи своїх офіцерів та жовнірів на Україну польський генеральний штаб формально передав їх у моє роспорядження. Проте не може бути сумніву, що ті офіцери мали спеціальні таємні завдання від Генштабу, в першу чергу розвідного характеру. Що правда, були між ними і звичайні авантурники, для яких війна була самоціллю. До таких належав поручник Аба, з національності татарин. Останній приймав участь у „повстаннях" Віленському та Шлезькому і зараз, як безробітний, вирушав разом із Ковалевським на Україну — знов для „повстання".

Опріч розвідки, польські офіцери певно мали й инші завдання, бо вони везли зі собою значні суми в доларах. Тими грошима, як я довідався під час рейду, вони наділяли для якихось цілей місцевих поляків, коли останні з'являлися до них в час нашого маршу по Волині та Київщині.

Не зважаючи на цілком природне бажання, мені так і не довелоея довідатися, які — ж саме завдання давали польські офіцери полякам на Україні.

Можна з певністю сказати, що сам поручник Ковалевський мав завдання першорядної ваги. З дня, коли вирушили і по самий день бою під Миньками, Ковалевський що-дня вписував у свій щоденник усе, що спостерігав. Раз-у-раз щоденника він возив при собі, а в день бою під Миньками випадково залишив його на фірі при канцелярії штабу. Коли остаточно виявилася наша поразка і я дав роспорядження про відхід, Ковалевський кинувся за своїм щоденником до обозу і там загинув.

Одержавши від мене звіта про загибель Ковалевського, в польському генштабі тому не повірили зразу. Особливе

занепокоєння виявляли майор Фльорек та ротмістр Княжелуцький, боячись, що Ковалевський попав до полону і що його папери захоплено червоними. Пізніше, з метою виявлення долі Ковалевського, на початку 1922 року експозитура ч. 5 послала на Україну свою співробітницю Домбровську. Те-ж завдання було дано і Кудельській, що виїхала на Україну офіціально до польського посольства. Тільки переконавшись, що Ковалевський дійсно загинув та що з ним не захоплено ніяких паперів, заспокоїлися поляки.

Зброю було направлено на ст. Моквин, куди вона і прибула з окремому вагоні. Не зважаючи на те, що більше половини прибувших з таборів людей розбіглося до прибуття зброї і на тих, що залишилися, зброї не вистачило. Всього на сімсот з лишком чоловіка привезено лише 400 рушниць російського зразку та коло 20 кулеметів системи „Кольта". Цю зброю було роздано людям 1-го листопаду колонії Кургани.

Група вирушила з району Моквина і після трьохденного маршу підійшла до границі. Під час маршу до самісінького кордону нас проводили: ротмістр Княжелуцький та Петлюрин ад'ютант Даценко. Польська поліція давала нам селянські фірн до обозу. Так прийшли до с. Борового що верстах у п'яти від кордону. Тут перебувала кінна рота польської поліції та рота польської піхоти. Вони влаштували нам проводи і, нарешті, рота поліції передала нам усіх своїх коней укупі зі всією збруєю. Тут же на коней було посаджено моїх кінних розвідників.

О другій годині ранку 4-го листопаду група перейшло кордон. Перед тим всю прикордонну охорону з польської сторони з роспорядження поручника Ковалевського було попереджено. За докладом полковника Отмарштейна Петлюрі з дня 29 листопаду 1921 року стан групи при переході кордону був такий: „Відділ мав у своїому складі 155 старшин та урядовців та 645 козаків при 32-х конях. Озброєних рушницями у цьому відділі було до 50 %. Обоз складався із дванадцяти фір, на яких було: 1) Холодна зброя 2) Підривне майно; 3) Шпиталь, і 4) Скарбниця"…

Ціла та колона спокійнісінько за допомогою польської прикордонної охорони без єдиного стрілу посунулася вглибину радянської території та цілком несподівано з'явилася в селі Г…, де була росташована червона рота кордонної охорони. З того моменту і почалася боротьба… Тут же в селі всі фіри; що було забрано їх із с. Борового, замінено новими селянськими фірами.

В тому — ж докладі т, Отмарштейн пише про… „глибокі сніги, через які доводилося проходити напівбосій піхоті". Дійсно одяг та взуття на людях були в найгіршому стані. У даному випадкові, поляки залишилися вірними своїй політиці: бити

українців українцями — не варто було вдягати людей, що несвідомо служили зброєю в руках ворогів свого народу.

VIII Поляки линяють

Зараз же після переходу через кордон для мене стало ясно, що масового повстання на Україні проти Радвлади не може бути. Селяни лагодили своє зруйноване довгою війною господарство. Проте вирішено було зробити рейд як найдальше від кордону, щоб остаточно виявити дійсну ситуацію не лише на Волині, а й на Київщині та на Поділлі.

Червоні війська, заатаковані нами несподівано, не могли зразу спинити нашого руху на Схід. Тільки з'орієнтувавшись в обстановці вони нанесли поразку мені, майже на три чвертки знищивши людей північної групи. Південна група і собі продерлася аж за річку Тетерів, але її теж примушено повернути на захід.

Які ж зміни настали на Україні? Чому рейд скінчився катастрофою? А зміни дійсно зайшлн. Бо нічим иншим не можна пояснити поразку північної групи і невдачу південної. На буду вже говорити про абсолютну невдачу повстання. Були то зміни настрою у масах. А разом зі зміною настрою змінилася і поведінка населення. Останнє вже прочумало від чаду горожанської війни і прийшло до висновку, що треба зміцнити здобуте в часи революції.

Тому-то не тепло стрінула нас Україна, тому-то населення в значній більшості поставилося до нас байдуже, а часом і одверто вороже. А без підтримки населення годі сподіватися успіху партизанських рейдів. У поході брали участь люди, що мали за собою досвід рейдів не в одну тисячу верстов. Про те нічого не могли вдіяти, коли не було головних передумов успіху — в першу чергу підтримки з боку населення. Траплялися окремі випадки, що одиниці серед місцевих селян шукали з нами звязку і допомагали нам. У більшості — ж населення стрічало нас неохоче, хоч назовні часом ніби-то і виявляло задоволення. Та научене досвідом населення мусіло не противитися одверто нашому походові. Проте, без сумніву, в кожному селі знаходилися елементи, що активно підтримували Радянську владу. До цього висновку довелося дійти шляхом досвіду: не було випадку, щоб після нашого приходу в село за якусь годину найближчі червоні частини не знали вже про наше прибуття. Населення охоче давало повідомлення про нас червоним і не хотіло того робити для нас навіть за гроші.

А грошей ми взяли зі собою багато. Друкували їх у Варшаві. Тому Петлюра не пошкодував дати нам їх цілих дві фіри. Знов-таки селяни мусіли брати ті гроші, бо того вимагала сила, яка

приходила в село.

— Нехай будуть ще й такі… говорив звичайно дядько, перевертаючи на всі боки „гетьманку". Врешті чимало тих грошей дісталося і червоним частинам після нашої поразки під Миньками.

Петлюра на цілий світ розголосив, що на Україні вибухло всенародне повстання, що червоні війська цілими дивізіями переходять на сторону всенароднього повстання. Може воно так і сталося-б, коли справді народ повстав-би. Та тож-то й ба, що народ і не збирався повставати, а частина народу, вдягнена у військові шинелі — червоноармійці доклали всіх зусиль, щоб у найкоротший термін зліквідувати силу, яка вносила заколот у життя України. Якось аж дивно, що Петлюрин орган „Українська Трибуна" най-„докладніші" відомості подавала про Гулого, який ніби-то на Херсонщині зібрав аж цілих сто тисяч повстанців і наступав одночасово і на Одесу і на Кременчук і на Катеринослав і на Вапнярку. Це робилося в той час, коли Гулий вислав усього лише кілька десятків людей, які навіть і до Тнрасполя не дійшли. Вже 7-го листопаду Гулий доніс Петлюрі, що ніякого повстання він підняти не мав змоги. А „Українська Трибуна" ще тижнів зо два „прославляла" його брешучи про надзвичайні успіхи. Петлюрина дипломатія 1 р поспішила спекульнути на нещасті тих, що повстали, і тих, проти кого повстали.

Як тільки виявився неуспіх повстання, поляки почали переміняти шкуру, линяти, як линяють гадюки. В першу чергу вони рішили поховати сліди роботи П.-П. Штабу у Львові та Тарнові. У Львові, як вирушив Партизансько-Повстанчий Штаб, залишено було частину співробітників останнього, з яких було сформовано „Українське інформаційно-пресове бюро" на чолі з Пересадою. Поляки з експозитури кинулися, щоб захопити архів П.-П. Штабу і знищити його. Нами своєчасно було вжито заходів, щоб архів не могли знищити поляки. Архів було вивезено, і захопити його полякам не повелося.

Проте, ховаючи сліди, поляки не бажали надалі залишити нас у спокою. Гадали ще використати для своїх цілей. Граючи на два боки, вони иноді опинялися в надзвичайно комічному стані. Так трапилося з „інтернуванням Палія". Ту історію і по цей час тримають поляки в таємниці.

Продираючись до Житомиру, Палій був поранений в районі села Стецьківці під Любаром. Під охороною 20 кіннотчиків Палія було вивезено на захід через кордон. У Палія не було ніякого бажання з'являтися до поляків, щоб вони його інтернували. Йому повелося поминути польську кордонну охорону, і він прибув до Рівного. Тут знайшлися місцеві українці, що допомогли Палієві

законспіруватися і поклали його до лікарні. Разом із пораненим Палієм виїхав до Рівного і поручник Шолін, але Палій ще на кордоні пошив Шоліна у дурні, бо останній збирався інтернувати його.

Рівеньська поліція довідалася, що Палій прибув до Рівного. Всякому хотілося інтернувати його. Пояснюється ця зацікавленість в інтернованні досить звичайно: який-будь незначний собі поліціянт інтернує особу, з якою, напевно, буде говорити не аби-яке начальство.

Поліціянт проводитиме інтернованого до всякого начальства. Начальство може помітити і поліціянта. А в останньому випадкові кар'єра для поліціянта забезпечена.

Треба щось було робити, щоб не росконспірувати Палія полякам. На щастя, в Рівному в той час перебрав поручник Г…, що був у свій час посланий туди П.-П. Штабом. Поручник Г… мав стару рану ще з 1920 року. Та рана в нього ятрилася. Він погодився прибрати назву Палія, з'явився до комісара Рівенської поліції і попросив покласти його до шпиталю. Комісар поліції тут же інтернував сфальшованого Палія. В той же день із інтернованим мав балачку і Рівенський староста. Староста дуже цікавився подіями на Україні і обіцяв інтернованому допомагати при лікуванні рани. Днів зо 3 довелося почекати інтернованому в Рівному. Але ці дні не були для нього нудними, бо всі старші повітові урядовці в Рівному вважали за конечне побачиться з Палієм і поговорити з ним про „польсько- українську концепцію". Дуже цікавилися вони тою справою. А старшина, що прибрав собі назву Палія, повинен був інформувати всіх про справи, в яких він розумівся бодай менше, ніж ті, що його роспитували.

Повезли потім поляки сфальшованого Палія до Луцька. Там його захотів бачити сам Волинський воєвода. В Луцькому знов балачки, обід у воєводи, одно слово — інтернований повинен був виявити не аби-які акторські здібності. Воєвода почав навертати інтернованого, щоб той залишав українців і, прийнявши католіцізм і польське підданство, вступав до польського війська.

Возили інтернованого і по Варшаві. Там він зовсім одмовився ходити — „боліли ноги". В польському генеральному штабі розважали інтернованого, щоб він не журився, бо „1922 року знову буде можна зорганізувати загін і з ним укупі погуляти на Україні".

Проте про людське око поляки вважали за потрібне посадовити Палія до концентраційного табору. В польському генеральному штабі сфальшованому Палієві обіцяв капітан Чарноцькнй, від імени генерала Сікорського, швидко його з табору звільнити і дати можливість жити поблизу Радянського

кордону.

Нарешті, повезли інтернованого до калішського табору, але під час подорожі він зник — боявся, що в таборі його впізнають і тоді виявиться цілий обман. Потім польські власті дізналися, що їх обдурачено, але утрималися від розголосу тої історії.

Поручник Ковалевський і решта поляків, що вирушили з північною групою, більше всього цікавилися настроєм поляків, які живуть на Україні. Між иншим у них та і взагалі у всіх поляків якесь чудернацьке переконання, що ніби-то кожна людина, яка родилася в країнах на схід від Кракова та Варшави, як що вона є римо католиком, то обов'язково разом з тим є і поляком. На цьому ґрунті Ковалевському довелось пережити чимало прикрих хвилин розгадування.

Раз після цілоденного маршу вступаємо у вечері до села Кривотин, що верстах 45 на захід від Коростеня. Загін росташовується в селі. Заходимо до хати. На стінах висять боги з устромленими в їхні серця величезними ножами. По цьому пізнаємо, що мешкають в хаті католики. Ковалевський зараз же починав балакати:

— Хто ви такі будете?

— Ми?.. Кривотинські люди… — відповідають.

— Якої нації? — пита Ковалевський: — росіяни, поляки чи українці?

— Ми шляхта…

— Та тож не нація „шляхта". Значить, ви поляки.

— Алеж ні бо. Які ми поляки? Ми — такі-ж люди, як і ви тут навколо.

— Тю!.. Сто дзяблів на голову такій шляхті, — не витримав Ковалевський.

В ту хвилину до хати вступила молодиця, і за нею баба з дитиною на руках і ще де — кілька душ чоловів та жінок. Тільки тоді я помітив, що в хаті прибрано, немов для якої оказії. Виявилося, що то були куми.

— Що це ви, — питаю молодицю, — від ксьондза із дитиною?

— Де там… до попа возили. Ксьондз аж за 15 верстов, а воно однаково, де запишуть дитину, чи в церкві… чи в костьолі…

Ще де-кілька днів потім злився Ковалевський на „шляхту", що не визнає себе поляками.

З села Дидковичі 9-XI Ковалевський послав кур'єра до польського генерального штабу з докладним звітом про події. В бої під Миньками Ковалевського тяжко поранено і він помер в полоні. Його заступив поручник польської служби — Маєвський, який після повороту здавав звіт в польському генеральному штабі про цілий рейд.

Після бою під Миньками П.-П. Штаб із рештками групи через три дні опинився на польській території. Вийшов П.-П. Штаб на село Біловіж, що на південний захід від Олевська. Польські прикордонні власті мали суворого наказа негайно інтернувати всіх, хто переходить кордона. Не минуло і трьох годин від часу нашого прибуття до Біловіжа, як до нас з'явилося начальство — капітан, командир прикордонного батальйону. Випадково він довідавсь що в Біловіжі спинився і я і до його рук попала записка з моїм підписом, котру я послав співробітникові П.-П. Штабу, Вовкові, що залишився на пункті в Сновидовичах. Я рішив не інтернуватися. У хвилину, коли капітан вступив до хати, де містився штаб, я ще відпочивав. На порозі з'являється капітан і запитує:

— Тут є Тютюник?

Хвилина замішання, а потім мій помічник Д. відповідає:

— І не було його тут. Певно, пан капітан помилився.

— А де-ж він спинився?

— Не знаю, десь на Україні.

— На Україні?!.. таж я маю записку, писану його рукою сього дня з Біловіжа… — єрепениться капітан.

Д. підводить голову і, звертаючись до мене, наказує:

— Поручник Полозов! глянте на ту записку.

Підводжусь, беру записку з рук капітана і авторитетно заявляю:

— Записка писана рукою генерала Янченка. Певно, щоб Вовк швидче прибув до Біловіжу, Янченко рішив підписатися прізвищем старшого командира.

Д. „докладно" поінформував капітана, що я залишився ще на Україні. Той понизав плечима і пішов з хати. Того-ж таки дня 20-XI цілий загін було інтерноване поляками. Мене записали поручником Полозовим. Так доїхали до міста Сарни, де більшість загону розійшлася. Всі співробітники П.-П. Штабу повернули на Рівне та Львів. Тим і скінчилося наше „інтернування".

В Рівному мене стрінув ротмістр Княжелуцький. Він, як і всі пілсудчики, був страшенно збентежений таким фіналом нашого рейду. Не знаю, які мали підстави поляки чекати инших наслідків.

Полковник польської служби Славик знову вспів зорганізувати собі загони та збирався по наших слідах вирушати „на допомогу". Він мав навіть гарматну батарею.

Для нас ротмістр Княжелуцький дійсно влаштував „базісний склад" — привезли до Рівного з десяток гармат, трохи кулеметів та рушниць. До Рівного наїхало ріжних комерсантів, які розшукували „комісію постачання Української повстанчої армії",

бо й таку було зорганізовано на чолі з Є. Архипенком. Комерсанти бігали по місту Рівному, питаючись адресу комісії, де тільки можно було, поки не знаходили Архипенка. Йому пропонували комерсанти одіж, взутя та ріжне військове приладдя, розуміється, за добру валюту, або пропонували крамообмін за сирівці з України. Так і не було зроблено з тими комерсантами ніякого гемблю, бо Архипенко не мав у своїому роспорядженні ніяких реальних цінностей, опріч „гетьманок", які власне майже ніякої вартости собою не являли. Проте, сподіваючись більше сталого захоплення частини української терторії повстанням, бо петлюрівська преса галасувала про надзвичайні успіхи повстання, комерсанти поспішилися навіть привезти до Рівного свій крам і то в значній кількості.

До речи треба сказати, хоч стисло, про петлюрівську валюту в період співпраці з поляками. Ціла валютова справа Петлюриної держави вимагала спеціяльної монографії. Бо майже при кожній евакуації Петлюра залишав кліше та инше приладдя для друкування грошей, а на новому „місті постою" знову роспочинав наново робити все приладдя для друкування грошей. Та 1920 р. Петлюра перестає вигадувати нові зразки грошей, і повертається лише до так званих „гетьманок" — знаки державної скарбниці по одній тисячі карбованців, зразок яких затверджений ще гетьманом. Властиво стан Петлюри в той час мало чим ріжнився від стану Скоропадського в час його гетьманування. Обидва вони були лише виграшкою в руках окупантів.

Якимсь-то способом повелося Петлюрі добувати ще й паперові гроші, що видруковано їх у Німеччині, теж в часи гетьманату.

З початку польського руху на Україну було постановлено, що вартість одної польської марки є рівною вартости п'яти гривень. На практиці таке відношення проіснувало недовго. В міру того, як поляки почали тверезіти, під впливом наступу Червоної Армії на Варшаву та Львів, починається потроху холонути приязнь Пілсудського до Петлюри. З того-ж таки часу починається росходження „ножиць" між маркою та гривною. Марка ніяк не могла догнати свою союзницю — гривню. Це призвело до того, що як вирушили ми на Україну в листопаді 1921 року, за один мільйон карбованців „гетьманками" платили на чорній біржі коло десяти тисяч польських марок. Дивне-диво: комусь-то потрібні були ті „гетьманки". Петлюра та його міністри цілими возами продавали оті „гетьманки".

Певно в звязку з галасом петлюриної преси про наші перемоги на Україні, чорнобіржеві дрібні спекулянти кинулися скуповувати „гетьманки", і ціна їх зросла майже до ста тисяч

польських марок за мільйон карбованців „гетьманками", і то всього протягом одного тижня. Коли-б нам справді, хоч трохи, пощастило, то Петлюра „поцінно" роспродав би не один вагон тих „гетьманок". Та з нашим поворотом до Рівного серед чорнобіржовиків почалася паніка, яка поширилася і на всіх комерсантів, що мов галич злетілася на „допомогу" нам. „Гетьманки" знов упали до рівня десяти тисяч польських марок за мільйон карбованців. А пізніше їх і зовсім перестали купувати. І мабуть чимало біржовиків та комерсантів прокляли мене за те, що я не справдив їхніх надій.

Не минула паніка і полковника Славика. Він спішно зліквідував свої „допомогові" загони та „базісний" склад, що було влаштовано в Рівному для нас. Після того я стрічав полковника Славика у Варшаві.

В перший момент по нашому приїзді до Рівного ротмістр Княжелуцький не знав, що з нами робити. Не мав ще він з Варшави ясних директив про те. До того-ж вістка про загибіль Ковалевського на нього зробила не аби-яке враження. Потім він побалакав із Варшавою по дроту й одержав належні директиви. На Рівенському постерунку експозитири ч. 5 нам видано — тимчасові посвідчення та військові документи на подорож до Львова. Мені видано документи на ім'я Крижановського. Нам „порадили" не з'являтися на вулицях і взагалі поки-що не розголошувати про наше прибуття. Даремна річ — чорна біржа довідалася про наше прибуття раніш від самого Княжелуцького.

До Львова виїхали всі колишні співробітники П.-П. Штабу. Частина залишилась в Рівному та його околицях. Зразу я не міг довідатися від Княжелуцького, яку саме директиву що до нас він мав. Тільки перед самим виїздом з Рівного Княжелуцький зайшов до мене. Він був випивши і балакав дуже багато. Виявилося, що він мав особливі директиви що до нас.

Пілсудський дав йому наказа „приховати Тютюника для майбутнього".

25 листопаду повертається до Польщі південна група, а за нею і решта дрібненьких загонів, що були випущені поляками на Радянську територію. Всіх поляки зараз же „інтернують". Взагалі назовні поляки намагаються довести що вони мають серйозні наміри дотримувати Ризького договору.

В дійсності-ж вся їхня поведінка до нас керується директивою Пілсудського: „Приховати для майбутнього"…

По приїзді до Львова П. — П. Штаб було росформовано, а всі його співробітники через Начальника Експозитури ч. 5, майора Фльорка, одержали з Львівської поліції фіктивні документи польських громадян. Оглянувшись назад і проаналізувавши

минуле, я рішив остаточно розірвати з поляками, а разом і з Петлюрою. Але те, зважаючи на загальні умови, не дуже легко було зробити. „Пілсудчики" не залишали ні мене ні колишніх співробітників П.-П. Штабу у спокою. Згодом вони почали „по-приятельськи" липнути до нас із ріжними пропозиціями в напрямку „визволення України".

IX Поляки продовжують руйнувати Україну

Затираючи сліди, показуючи назовні, що вони вже будуть додержувати умови Ризького договору, поляки ділають досить енергійно. Всіх своїх офіцерів, що працювали в експозитурі ч. 5 і були занадто заангажовані в роботі П.-П. Штабу, польський генеральний штаб звільняє з посад і ніби-то карав. На ділі робиться щось инше. Так, Глязера залишено начальником експозитури ч. 5, бо його ні в одній з нот радянського уряду не згадано. Фльорек переїхав, на службу до Варшави і поступив на курси офіцерів генерального штабу. Поручника Шоліна навіть судили поза очі і позбавили ранги, але в день деградації і звільнення з військової служби поручника Шоліна до польського генштабу було прийнято поручника Добровольського. Цей поручник Добровольський був не ким иншим, а лише як раз тим же поручником Шоліним, що організував наскоки на Радянську територію з Копичинець. Нове прізвище він прибрав з пропозиції генерала Сікорського й одержав нове призначення до експозитури генштабу ч. 4 у Кракові. Від останньої вже було призначено Шоліна — Добровольського керовником постерунку офензиви в Самборі. Ту нову посаду Шолін — Добровольський займав до останнього часу.

Підробляючись „особистим приятелем" до де-яких колишніх співробітників П.-П. Штабу, Шолін — Добровольський 1922 р. досить енергійно береться за організацію чогось подібного до нашого колишнього штабу.

Метою нової „ініціятиви" маненького поручника було все теж „визволення України". Через відсутність доброго зв'язку між колишніми співробітниками П.-П. Штабу, йому Довелося декілька наших старшин на чолі з П… притягти до своєї роботи. Виявлено, що то не була ініціятива поручника Шоліна — Добровольського, бо він їздив складати про своє „співробітництво з українцями" до експозитури ч. 4 до Кракова. Маненький поручник лише в новий спосіб виконував директиву генштабу руйнувати Україну. Часом він брав до Кракова, або посилав туди з докладом когось із провокованих ним старшин.

Першу половину 1922 р. я мешкав у Львові, довідавшись про роботу Шоліна — Добровольського в Самборі, я викликав П… і наказав йому вкупі зо всіма нашими людьми залишити Самбір, порвати зносини з Шоліннм і наперед не мати нічого спільного з „особистими приятелями" і, взагалі, відноситись до представників

польської влади, як до ворога, що гнобить українців у Галичині та на Волині, а нас провокує на руйнацію Радянської України. П… повернувся до Самбору і зараз же взявся до ліквідації роботи. Шоліну — Добровольському такі наслідки його „ініціативи" певно не були приємними, бо він ужив енергійних заходів, щоб затримати П… з його людьми у Самборі. Було навіть загрожено арештом для неслухняних. П… з більшістю старшин довелося тікати до Румунії.

Шолін — Добровольський виїздить із Самбора у Львів до мене. Починає балачки на тему „небезпеки" мого перебування у Львові, де, за його словами, багато „більшовицьких агентів". До того — ж і „народові демократи" набирають сили, а вони погано ставляться до українців. Ніби бажаючи запобігти неприємности для мене, польський генеральний штаб дає наказа Шоліну — Добровольському влаштувати мені помешкання у Самборі. Розуміється, що в поляків у першу чергу було бажання взяти мене під безпосередній догляд, зробити залежним від себе, а потім уже допомагатися санкції на Шолінову „ініціятиву"

Шоліну — Добровольському довелося ще де-кілька разів приїжджати до Львова і намовляти мене. Певно з гори на нього тиснули енергійно в цьому напрямку. Нарешті, я, щоб позбавитися неприємного опікування, вирішив переїхати зі Львова десь на провінцію, де поляки не могли-б мене швидко відшукати і турбувати. 7-го вересня 1922 р. я виїхав зі Львова, не залишивши нікому своєї адресі. Шолін — Добровольський і ще не раз приїздив до Львова і через ріжних осіб хотів узнати, „куди дівся Тютюник".

Ще, коли я перебував у Львові, довелося поїхати мені до Варшави. Спинився я у приватній гостинниці, нікого проте не повідомляючи. Аж от раптом стрінув коло гостинниці майора Фльорека. Він дуже зрадів такому щасливому випадкові: і тут же зайшов зі мною до гостинниці. У мене залишилося переконання, що той „щасливий" випадок цілком залежить від польської дефензиви, яка пильно доглядала за нами. Через неї певно й довідався Фльорек про моє прибуття до Варшави, та про адресу в гостинниці.

Почалися балачки. Як звичайно, Фльорек почав зі спогадів про „спільно пролиту кров" за велику ідею „братерства та союзу" двох народів — українського та польського. Потім оповідав про дуже несприятливу для нашої акції міжнародню ситуацію. Нарікав на „ендеків", які псують усю роботу „команданта" Пілсудського. Потім дивувався отій впертості та „неоправданому консерватизмові" галичан та волиняків, які чортом дивляться на всякого поляка, не розуміючи, що у всьому лихому винні

„ендеки". Так, „по-приятельськи" размовляючи, Фльорек переходить до балачки про долю Радянської України. Роспитує мене; всім цікавиться. Пропонує мені своє посередництво між мною та польським генеральним штабом. Для. мене стало ясно, що польський генеральний штаб знову хоче підготовити якусь „інтервенцію" на Україні і що Фльорек зовсім не випадково стрітився зі мною.

Я відмовився від Фльорекового „посередництва". Тоді Фльорек знову почав намовляти. Не обійшлося і без нарікань на Петлюру. Фльорек „знав, що з Петлюрою робити неможливо", тому и пропонував мені працювати з поляками самостійно, незалежно від Петлюри. Одне слово: не можна тебе купити в гурті з Петлюрою, то ми й одного купимо, лише не відмовляйся. Так зрозумів я політику польського генерального штабу, який промовляв до мене устами „особистого приятеля" мого, майора польської служби, члена „польської організації військової" та впливового „пілсудчика" Фльорека. Та марно пішла красномовність Фльорека тому, що я заявив про своє рішення відпочити від активної діяльности, і просив не клопотатись моєю долею, бо й про останню згадав Фльорек. Говорив, що більшовики вислали за кордон групу терористів, якій доручено знищити ряд осіб, а в тому числі й мене. Та мене тяжко було переконати в останньому. Доручати полякам влаштовувати і свою власну долю, не було в мене бажання. Так ні до чого ми не договорилися. Фльорек обіцав заходити до мене в гостинницю, поки я буду перебувати у Варшаві. Справді він зайшов, але як раз тоді, коли я збирався до потягу. Прощаючись, він запевняв мене, що недалеко знову час, коли „нам доведеться боротися проти більшовиків". Просив писати йому та заходити, коли буду приїзджати до Варшави. Хотів, вдаючи і надалі „особистого приятеля"; фактично бути виконавцем завдань польського генерального штабу що до мене.

Мені не довелося більше стрічатися з Фльореком, але він і після того вперто клопотався моєю долею. Він пише листи до колишніх співробітників П.-П. Штабу, запитуючи в них, де я та що роблю. Бувши в командировці на Волині 1922 р., Фльорек стрів поручника М… якого теж просив — дати мою адресу, та роспитував, що я роблю.

Експозитура ч. 5 у Львові 1922 р. провадить проти-радянську роботу в меншому маштабі, але все-ж таки провадить. Не організуючи ніякого повстанчого центру, експозитура безпосереднє підримує ріжних отаманів, кожного зокрема. Так, поручник Глязер, начальник експозитури, підтримував грішми і зброєю, Орла — Гальчевського. З останнім експозитура зносилася

через Богданенка, що не раз приходив посланцем від Гальчевського. Отамана Хмару поляки озброюють на Тарнопільському постерункові і перепускають через кордон на допомогу Орлові-Гальчевському.

Цікаво, що поручник Глязер, знаючи, що я мешкаю у Львові, категорично заборонив післанцям Орла-Гальчевського та инших отаманів звязуватися зі мною. Особливо характерний випадок трапився з Погибою, якому Глязер видав гроші і документи для переходу через кордон, з метою організації повстання на Поділлі. Перед від'їздом зі Львова Погиба заскочив до мене і мав коротку балачку. Я висловив Погибі свій погляд, що українцям не співробітничати з поляками треба, а боротися проти них. З тим і виїхав Погиба зі Львова. Через днів три Глязер довідався, що Погиба заходив до мене і дав розпорядження заарештувати його та привезти до Львова. Глязер спізнився. Погиба був уже на Радянській Україні.

Коли я повернувся з рейду 1921 р., то Петлюри вже не було в Тарнові. Він законспірувався. Переїхав Петлюра до Варшави і замешкав по Мокотовській вулиці. Там я його і знайшов, по повороті з рейду. Петлюра стрів мене фразою:

— Я гадав, що ви трохи довше побудете на Україні.

— А я гадав, — одповідаю, — що може й зовсім не вернуся…

Петлюра починає мене намовляти, щоб я їхав до Румунії, бо ніби то поляки вимагают мого від'їзду з Польщі.

Без будь-яких суперечок я погоджуюсь виїхати й тепер помітивши, що моя згода схвалювала „Головного". Він чекав, що виїзд із Польщі йде всупереч мойому бажанню; йому все здається що всі зо всіх боків проводять підкоп під його „владу". На другий день Петлюра повідомляє мене, що поляки погодилися залишити мене в Польщі.

Як-не-як, а залежність звичайного емігранта від, так званих, центрів — велика. Взяти уже хоч би одну формальну залежність в справі здобуття документів на право перебування в тій чи инший державі. Само собою, що наші сусіди підтримують той „центр", який цілком виконує їхню волю. Тільки здаючи собі справу про ту залежність, можна зрозуміти, що Петлюра навіть мене на цьому грунті пробув шантажувати.

Коло Петлюри у цей час майже невідступно крутився підпоручник Пілсудського, Юзефський. Цей панок досить спритно крутив голову Петлюрі відносно організування нових „повстань" на Україні. До мене він теж чіплявся і навіть проговорився, що не поляки збиралися вислати мене з Польщі, а Петлюра сам просив їх проте. Вони, Петлюра та поляки, нічому не навчилися і продовжували мріяти про „визволення України".

Я поспішив залишити Варшаву, не бажаючи бути об'єктом інтриг з боку Петлюриного оточення та „пілсудчиків".

Під час перебування у Львові мені довелось зорганізувати досить сильну опозицію проти так званої „польсько-української концепції", ідеологом якої є Петлюра, тоб-то концепцію проти тенденції польських імперіялістів підгарбати собі Україну.

Досить активну діяльність в цьому напрямку розвинув колишній мій помічник по П.-П. Штабу, Юрко Отмартштейн, один з найталановитіших офіцерів нашого генерального штабу, що у свій час поділяв політику Петлюри. Оскільки наша діяльність йшла всупереч польсько-петлюрівським забаганкам, вона викликала контр-акцію. До Ю. Отмартштейна почала чіплятися львівська поліція, не даючи йому спокою. Нами було рішено, щоб Отмартштейн залишив Польшу. Отмарштейн зотів переїхати до Кишиньова, де він мав родичів. В цьому напрямку і почав Отмартштейн клопоти. Наприкінці квітня 1922 року Отмартштейнові довелося здобути всі належні для переїзду до Румунії документи. Вирішено було, що Отмартштейн перевезе до Румуні найбільше цінні документи що до часто провокаційної ролі Петлюри під час підготовки до рейду 1921 р. Між ними бодай не найцікавійшнм був оригінальний лист Петлюри до Данильчука, датований 17-го жовтня 1921 р. В тому листі Петлюра пропонує Даннльчукові, щоб останній попередив поляків, що рейд є особистою справою Тютюника. Тому Данильчук повинен переказати полякам, щоб вони занадто не ангажувалися, бо Петлюра не бере на себе відповідальносте за рейд і повстання. І цього листа Петлюра пише і посилає в день підписання мені наказа про виступ на Україну.

На останку, наприкінці квітня, Отмартштейн виїжджав до таборів у Калиш та Щепйорно, щоб роспрощатися зі своїми бойовими товаришами. Там його і вбито по дорозі до залізничної станції, коли Отмартштейн уже остаточно вирушав з таборів. Убивство було зорганізовано умілою рукою і без сумніву політичного характеру. При вбитому залишено всі цінності, а забрано лише документи, які компромітуваля поляків та Петлюру.

В умовах, в яких провадилося слідство, годі було дійти правди. Слідство провадили поляки та петлюрівці. Наслідки того слідства навіть по цей час тримаються в таємниці.

1922 р. Петлюра дав доручення Чоботарьову за допомогою поляків переправити банди на Україну. Сміливо кваліфікую висланців Чоботарьова бандами, бо яка-це порядна людина могла піти на співробітництво з поляками ще й після досвіду 1921 року?

Для безпосередньої допомоги Чоботарьову поляки

призначили Ровенський постерунок. На чолі того постерунку поставлено поручника польської служби Ліпінського. В Рівному знов починається отара історія. Через постерунок у Рівному проходили на Україну банди Трейка, Щербанюка, Хмари та инших. Бувши побитими самим же населенням, ті банди тікають до Рівного на відпочинок, де знову готуються до чергових наскоків. Та й зрозуміло: ніхто не буде тримати у себе дармоїдів. Отамани примушені виконувати волю свого хлібодавця. В атмосфері найганебнішого політичного і всякого шантажу, якого вживають поляки відносно еміграції, порвати з ними не легко.

Шляхом найріжнороднійших брехень, підкупів і терору поляки затримують інтернованих у таборах від повороту на Україну. Безорієнтовану і затуркану масу інтернованих при посередництві окремих продайдуш, використовують поляки для шпіонажу і для боротьби проти Радянської України. Иноді до тих, відгорожених колючими дротами від зовнішнього світу, людей пробивається промінь правди про дійсне становище на Україні. Тоді мобілізується всі темні сили польського імперіялізму, натискуються всі пружини з метою заховати в темряві те, що діється на Україні.

Між иншим, так було на початку травня 1923 р., коли польська преса в один голос і одночасово почала брехати про масові повстання на Україні. В той час до Варшави як раз приїзджав маршал Фош. Які саме цілі ставили перед собою польські політики, даючи директиву пресі цілком безпідставно брехати, — невідомо. Не видається доказів, що вся та пресова кампанія роспочата була по директиві політичних чинників, бо коли я окремим листом до редакцій галицьких газет хотів довести до відома українського громадянства, що знаходиться по той бік Збруча, про брехливість повідомлень польської преси, то мого листа не було надруковано, зважаючи на цензурні методи польської буржуазії. Комусь-то потрібна була та брехня, той голос у польській пресі про повстання на Україні і не подобалися йому спростування, що були в мойому листі до редакції[11].

Для того, щоб переконатися, що відношення буржуазної Польщі XX віку до України таке-ж саме, як і феодальної Польщі XVII століття, було висунуто на арену історії Петлюру і петлюрівщину. Експеримент Польсько-Українського союзу дорого коштував у першу чергу тим, що свідомо чи сліпо йшли слідами Петлюри, або, хоч і не погоджувалися з його політикою, але не спромоглися на громадянську мужність щоб своєчасно порвати зо всім, що робилося всупереч інтересам селянсько-робітничої України. Досить глянути на таборові цвинтарі в Олександрові, Вадовицях, Іщепйорно і Калишу та ще на виснажені обличчя

інтернованих, що перебували „в гостях у союзників", щоб переконатися, що в будучині ні один чесний син нації не піде поруч із поляками.

Поляки полюбили Україну, як кіт любить сало. Ласий шматок, і хочеться їм цілого того шматка прибрати до своїх рук. А коли останнє не доводиться, то вони намагаються хоч невеликий кусник урвати для себе. Краще трохи, ніж зовсім нічого. Є то послідовий ворог Української державности, як такої, незалежно від форми політичної влади.

Вони з усіх сил намагаються не випускати з-під свого впливу Петлюру і петлюрівців, удаючи з себе їхніх приятелів. Та досить пригадати час, коли поляки досягали вершка своїх успіхів у боротьбі проти Червоної Армії, щоб переконатися в намірах польських імперіялістів. Тоді, як війська були під Київом, Петлюра не міг дістати у Пілсудського дозволу на мобілізацію Поділля та Волині, коли червоні війська були під брамами Варшави та Львова, Пілсудський дозволив навіть галичан брати до свого війска — галичани були розумними і не пішли. Після успіху під Варшавою Пілсудський робить шляхетний жест у Станіславові і… звільняє себе від усяких зобов'язань що до Петлюриної держави. Потім ціла польська політика до Української еміграції керується директивою: „приховати для майбутнього!"

Тим часом становище Пілсудського захиталося, На його місце приходили нові люди. Пілсудчики переходять в опозицію до нового правительства. Вони вже не можуть брати з державної скарбниці грошей для субсидій Петлюрі. З того часу між Петлюрою та Пілсудським відношення потроху псуються. Це привело Петлюру до рішення виїхати з терену невдячної Польщі. Він поїхав шукати нових союзників та хліботодавців.

За роки 1922 та 1923 серед еміграційних кол, що опинилися в Польщі та в свій час втягнуті були в полонофільську політику Петлюри, відбувається еволюція не на користь полякам. Власне та еволюція йде двома напрямками. Переважна більшість найактивнішої еміграції відокремлюється від Петлюри та шукає того чи иншого чесного виходу а ганебного становища, в якому опинилися в наслідок Петлюриного полонофільства. Друга, незначна, частина еміграції, що належіть до найвірніших петлюровців, так би мовити, клевретів Петлюри, цього непомазаного та невдачного гетьмана, ця частина залишає свого патрона, та просто наймається до поляків. До цієї частини належать і керовники Петлюриної контр-розвідки — Чоботарьов, Коваленко та інші.

Частина еміграції, що не погоджується з Петлюрою, у 1923

року збирається на делегатський з’їзд. На цьому з’їзді емігранти піддають гострій критиці ціле полонофільство та петлюрівську політику, яку з'їзд у своїх постановах називає „злочинною" по відношенні до інтересів української нації. Краще пізно, ніж ніколи. Нарешті, в людей вистачило мужности, назвати речі властивими їм іменами.

Само собою, що на настроях еміграції в Польщі відбувається і впливи Українських мас, що опинилися під п'ятою польської магнатерії та демократії типу Вітос-Дашинський. До того твердий курс Радянської влади в національній політиці примушує емігрантів до перегляду своїх переконань і відношення до Української Соціялістичної Радянської Республіки.

notes

Примітки

1

І пізніш Пілсудський, склавши договорі з Петлюрою, все-ж таки проектував замінити його Махном, очевидно, не ризикуючи цілком покладатися на нового спільника. На процесі Махна в Варшавському суді 2 грудня 1923 р. шеф польської розвідки, кап. Стшелецький, заявив, що 1920 року для польської головної команди було питання: в скласти угоду — з Петлюрою чи в Махном? (Газ. „За Свободу" 3-XII). *М.Л.*

2

Перебуваючи на. фронті, Тютюник не знав, що переговори з поляками було почато Петлюрою значно раніш. „Український Прапор" 14 січна 1921 р. писав:

„Коли ще не дійшла була галицька армія у своїм відвороті до Збруча, в червні 1919 р. появився у Варшаві внсланник У.Н.Р. Курдиновський і під акомпанімент нечуваної обиди Падеревського, що галицька армія — це банди і розбишаки, почав робити „польсько-українське єднання". За Курдиновським їде в серпні 1919 р. Пилипчук і голосить явно іменем придніпрянського уряду „дезентересиви" у справі Східної Галичини. За Пилипчуком являється в польській столиці А. Лівицький і відомий варшавським актом з 2 грудня 1919 р. віддав Польщі не тільки Східню Галичину, але й Холмщину, Волинь і Полісся і добровільно присуджує 10 мільйонів українців на політичне рабство".

Таким чином, „польсько — українська" концепція виникла зараз же, як тільки Петлюра зрозумів безпорадність становища. Він продався тому хазяїнові, який був найближче в даний мент. *М. Л.*

3

P.K.P. — Polska Koleja Panstwowa — Польська державна залізниця.

4

Після ратифікації Ризького договору „комісія" улляла в себе „Дипломатичну місію УНР", бо годі було полякам дозволяти її самостійне існування. Р.р. 1922–1923 після постійних натисків на польський уряд повелося радянські в дипломатії досягти скасування і цього петлюрівського центру. Та на місці „ліквідаційної комісії" виріс „Український Центральний Комітет" на чолі з Лукашевичем, у тому-ж складі співробітників і з тими — ж функціями: звязок з Польським урядом і координація всієї аитирадянської праці. *М. Л.*

5

В радянській пресі свойого часу було оголошено доклад Зелінського до Петлюри в справі переговорів з… італійцями. Зелінський у тому докладі росповідав, яких великих успіхів йому пощастило досягти: зацікавив італійців українською піснею і довести, що … Україна й Італія мають чимало спільного. Навіть … „дипломатією", але Зелінський … головного…

6

В осени 1921 р. в Відні почала виходити газета „Україна — Ukraine" українською й французькою мовою. Ця газета лаяла більшовиків, Петлюру, Скоропадського, директорію — всіх. Деяким емігрантським органам повелося дізнатися, що таємнича газета виходить на гроші польського генштабу, а редактором — видавцем її — є отой самий Хорват, голова „Союзу українських хліборобів римо-католиків". Опікшися на Тютюнику, Хорват переїхав до Відня, де за допомогою отамана Струка будував нову форму „польсько-української концепції" під французькою вивіскою. *М.Л.*

7

Так скорочено по всій книзі зоветься „Повстансько — Партизанський Штаб". М.Л.

8

Під час страйку в Домбровському басейні влітку 1923 р. з петлюрівців було сформовано відділи, які й послано на допомогу поліції проти страйкарів. Далі, американська українська преса в травні 1923 р. багато місця уділила ролі петлюрівців в „повстанні" у Литві. З метою протиділати акції литовців у Клайпеді, польський уряд кинув озброєних петлюрівців на литовські села. Кілька сел при цьому було спалено, кільканадцять людей вбито. Дійсно, Петлюра користався з кожного випадку, щоби віддячити полякам. М. Л.

Цікаво порівняти цей факт з матеріалами дипломатичного листування між Україною й Польщею. В ноті з 31 жовтня 1921 р., надрукованій в „Красной Книге" Нар. Ком. Закорд. Справ УСРР, міністр Скірмунт урочисто заявляє:

… „Абсолютно не є правдивим твердження про нараду, яка ніби мала місце 17 червня ц. р. при співучасті урядовця цівільної канцелярії начальника держави, де мав обговорюватися план повстання на Україні"…

Це — відповідь на Радянську ноту з 28 вересня, де був запит з приводу такого факту. Але заперечення п. Скірмунта мало свою рацію: дійсно, на нараді не було урядовця цівільної канцелярії, а був там — один з ад'ютантів Пілсудського, і був, як бачимо, в характері представника польського уряду! М. Л.

10

Після цього докладного опису підготовки „повстання" варто знову звернутись до нот польського уряду. В ноті з 3 листопада 1921 р Скірмунт пише:

… „3 огляду на нове звернення українського уряду, ми категорично повторюємо спростування, що з боку польської влади не було і не могло бути жадної підтримки банд і цілком виключеним є підкріплення їх зброєю й амуніцією" (стор. 56).

У другій ноті, з 25 листопаду, Скірмунт знову урочисто запевняє:

… Польський уряд, підписуючи мирового договора, зобов'язався ні утворювати, ні визнавати, ані підтримувати на своїй території жадних організацій, які готують повалення радянського ладу. Ці зобов'язання польський уряд безумовно виконує"… (стор. 68).

Яким жалюгідним белькотінням виглядають оті чесні запевнення тепер, коли після мемуарів Тютюника нам достоту відомими є всі обставини підготовки чергової інтервенції! (*М. Л.*)

11

Фабрикація чуток — це звичайний притон західніх інтервенціоністів. Перед черговим наступом робиться спроба підготувати громадську думку в Європі. Так було з Кронштадськнм повстанням, про яке звістки з'явилися в закордонній пресі за 2 тижні до його початку. Так було і з наскоком Тютюника, який був попереджений чутками аж на 3 тижні (чутки з’явилися в румунській пресі, перескочили в польську і, пройшовши по Європі, повернули знову до Румунії"). Очевидно, в травні 1923 р. готувався черговий наступ і прислужлива преса генштабів хотіла завчасно обробити європейську громадянську думку. (М. Л.)